ليکراج عزيز

اي. جي. اتم

Lekhraj Aziz
By
A. J. Uttam

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

ليکراج ڪشنچند ميرچنداڻي 'عزيز' (١٨٩٧ع-١٩٧١ع)
سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت جي هڪ نرالي هستي هو. هن
سنڌي نظم توڙي نثر ۾ ڪماليت حاصل ڪئي هئي. اُنهن
ٻنهي شاخن کي هڪ برابر اوج ڏني. هو اڌ صدي کن سنڌي
ساهت تي ڇانيل رهيو ۽ اُنکي مالامال ڪندو رهيو. هو
ٻهڳڻي ساهتڪار سان گڏ بيباڪ ۽ خوددار ٻهڳڻي شخصيت
جو به مالڪ هو. ليکراج 'عزيز' جو شاعر طور سنڌيءَ ۾
هڪ نرالو درجو هو، جيتوڻيڪ هو هڪ اهم مضمون نگار
تنقيد نگار ۽ ناٽڪ نگار به هو ته هڪ اعليٰ عالم ۽ زبان دان
به هو. سندس لکيل ويهه کن ڪتاب اُنهي بخوبي گواهي
ڏيندڙ آهن. اُنهن مان گهڻا شعر جا مجموعا اٿس. هن سنڌي
شعر جي هر صنف تي قلم آزمائي ڪئي. سندس ڪلام ۾
روماليت ۽ علميت جي عڪاسيءَ سان گڏ حقيقت ۽ سنڌيت
جي به جهلڪ ملي ٿي. هو پارسي ۽ عربي ٻولين جو ڄاڻو
هو ته ويدانتي ساهت جو اَڀياسي به هو. سندس شعر جي
مجموعي 'صراحي' تي ساهتيه اڪادمي اوارڊ به مليو هو.

هن ڪتاب جو ليکڪ اي. جي. اُتم ٤٥ کن سالن کان
لکندو اچي ٿو. هو ڪهاڻيڪار ۽ مضمون نگار آهي ته
تنقيدنگار ۽ تحقيق نگار به آهي. سندس ١٤ ڪتاب ڇپيل
آهن. هو ترقي پسند تحرڪ ۽ سنڌيت جي هلچل جو هڪ
رهبر آهي. سوويت لئنڊ نهرو اَمن انعام (١٩٦٥ ۽ ١٩٧٠ ۾)
مليا اٿس. پروفيسر عزيز سان ٢٥ سال سندس گهاٽو ساهتڪ
سنبنڌ هو.

Lekhraj Aziz (Sindhi Arabic), Rs. 5.

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

باب (١)

ٻالپڻ ۽ جواني

پروفيسر ليکراج ڪشنچند ميرچنداڻي، سنڌيءَ جو اهو
يگانو اديب هو، جنهن نظم توڙي نثر ۾ ڪماليت حاصل
ڪئي هئي. هن سنڌي ادب جي انهن ٻنهي شاخن کي
برابر اوج ڏني، ان ڪري هو ٻنهي نظم توڙي نثر جو نرالا
هو. هو ٻڪي اڌ صدي سنڌي ساهت تي ڇانيل رهيو- ٢٥
سال آزاديءَ کان اڳ ۽ ٢٥ سال کن آزاديءَ کان پوءِ.

ليکراج ”عزيز“ هڪ اعليٰ شاعر سان گڏ، اهم مضمون نگار،
تنقيد نگار ۽ ناٽڪ نگار به هو. هو وڏو عالم ۽ زبان دان پڻ هو.

ليکراج ڪشنچند ميرچنداڻي ١٩ نومبر ١٨٩٧ تي حيدرآباد
سنڌ ۾ ڄائو هو. هن جو جنم هڪ ٻرک عامل خاندان جي
زميداري ڪٽنب ۾ ٿيو. ان زماني ۾ ١٩ صديءَ جو آفتاب
آخرين ٽپي ڏيئي غروب ٿي رهيو هو. ويهين صديءَ جو
سج پاڻ سان علم ۽ عقل، ادب ۽ تهذيب جي هڪ نئين
روشني کڻي آيو، جنهن سنڌي جاتيءَ ۾ جيوت ۾ جنمي
انقلاب آڻي ڇڏيو.

ان سمي انگريزن سنڌ تي سوپ حاصل ڪئي، اڌ
صدي به گذري ويئي هئي. ١٨٥٧ جي آزاديءَ جي جنگ ۾
جيت ملڻ بعد انگريزي راڄ جون هندستان ۾ پاڙون پختيون
ٿي چڪيون هيون. انگريزي حاڪمن پاڻ سان گڏ جيڪا

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

مغربي ٻوليءَ، ساهت، سڀيتا ۽ سنسڪرتي آندي هئي جنهن
جو چوگرد ٻول ٻالا هو. اسانجي سنڌي جاتي پڻ ان پڇمي
پرڀاوَ کان مڪت نه هئي. ساڳئي وقت سنڌ جي اڳين
ميراثي راڄ اُن جي پارسي ٻولي، ڀڳتي رسم رواج، اَدب
۽ آداب جو اثر به خاص ڪري زميداري خاندان تان، صفا
اَلوپ نه ٿيو هو. ليکراج پڻ اُن اثر کان پنهنجا پلاند پوريءَ
طرح آجا ڪرائي نه سگهيو.

ليکراج جو پتا ڪشنچند ناٿون مل هڪ وڏو زميدار هو.
کيس سوين ايڪڙ زمين ابائڻي ملڪيت ۾ ملي هئي. پوءِ به
هو پڙهي ڳڙهي هڪ ايگزيڪيوٽو انجنيئر ٿيو هو. هن جي
پهرين پتنيءَ مان کيس هڪ ڌيءَ ڄائي هئي. اُن بعد هوءِ
سالم دماغ نه رهي سگهي. انڪري ڪشنچند کي ٻي شادي
ڪرڻي پيئي، اُن مان کيس پهرين ليکراج پٽ ڄائو. پوءِ
ٻيو پٽ ورومل ۽ ٻه ڌيئر ڪرنج ۽ چاندي به ڄاوَن.

انهن سڀني مان ليکراج ئي هو جيڪو شڪل جو سهڻو ۽
صحت ۾ به سگهارو هو نه علم ۽ اَدب ۾ به اُستاد هو.
شاهوڪاري پار هوندي جهڙو ڪاڏي سان شوق هوس،
اهڙو ئي تعليم يافته ٿيءَ جي لخم جي تاثير جي علم جو چاهه
آخر تائين قائم رکيائين.

ليکراج حيدرآباد جي اوائلي خانگي هاءِ اسڪول "نولراءِ
هيرانند اڪيڊمي" ۾ پڙهيو هو. مئٽرڪ به ان اسڪول
مان ئي پاس ڪيائين. اهو اسڪول حيدرآباد جي مشهور
سماج سڌارڪ ۽ اُپڪارڪ سادو هيرانند جي نالي سان کليو
هو. اُن سڌير جي مشهور سڪول ۾ حيدرآباد جي ڪن
ساهتڪارن ۽ ساهتڪارن به سکيا ورتي هئي ۽ ڪن اُتي
ماستري به ڪئي هئي. جڏهن ته ڪن ڏينهن حيدرآباد ۾ ڪاليج

ڪونه هو، ان ڪري ليکراج ١٩١٥ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪرڻ بعد بمبئي ڪاليج ۾ پڙهڻ ويو.

زمينداري ٻار هئڻ ڪري ليکراج لاءِ هوندي ڪان ٿي خود دار ۽ پنهنجيءَ خوديءَ وارو هو. ذهين نه هڪڙو ٿي هو، سدائين اسڪول ۾ پنهنجن شاگردن کان گوءِ کٽڻ جي ڪوشش ڪندو هو. ساڳئي وقت ٻاروڀس نه هو. اُن زماني کي ياد ڪندي سندس هڪ اسڪولي دوست پروفيسر ٽي. ايچ. آڏواڻي هڪ هنڌ لکي ٿو ”چئن دوستن جي چوڪڙي هئاسون. هيءَ حد سهڻو ۽ دل کي ڪشش ڪندڙ، هرداس ڪندناڻي، شيوڪ ڀاوناڻي ۽ مان شام جو هميشه گڏ هوندا هئاسين.... جهڙو ٻنهي ۽ ٻي ڌٻو هي هو ۽ اڃا آهي، تهڙو ٿي مان آهيان. ڇا نه مڃهس لاءِ هوندي ٿي ذهني قابليت هوندي هئي! ڪنهن نه ڳالهه لاءِ انديءَ عمر ۾ ٿي پنهنجو خيال هلائي اصلي ڳالهه ڪرڻ، ٻڪي پروسي ۽ دليريءَ سان، لاءِ هوندي ٿي اُسرندڙ ذهن جي نشاني آهي، دماغي ٻل جي علامت آهي.... ٽونڪن سان ٻرٻل، پٽ شٽ، همراڪيءَ سان ۽ چئن ٿي ۾ سرس، ڪتان سکيو، مونکي سڌ ناهي، مجال آهي جو ڪو به هنکي هيسائي سگهي.“

بمبئيءَ ۾ ليکراج سرڪاري ڪاليج ”ايلفنسٽن“ ۾ داخل ٿيو. ٻر گريجوئيٽ ٿيڻ جو امتحان ڏئي ٿي ڏئي اُن کان اڳ عشق جي امتحان ۾ پاس ٿيڻ لاءِ سڌ ٿيس، ڪنهن نازنين جي نيڻهن لهوڙي ليس. جئن هو پاڻ نومبر ١٩٦٣ع جي ”نئين دنيا“ ۾ آلم ڪهاڻي- ليک ۾ لکيئو، ”بمبئيءَ ۾ قسمت ڦيرو کاڌو، اوچتو ڪنهن ٻلڪ جي ڪان جي ڪاري چوٽ لڳي ۽ مان پڙهڻ کي الوداع ڪري وڃي ٻيءَ جي جواهراتس واري دڪان لي ويٺس، جئن محبت دل جي دريا ۾ تلاطم

(طوفان) مچائي، اُٿي لهر ۾ آسڻ جمائي ويٺي، ٿِڻن بي اختيار شعر گوئي ڪرڻ لڳس. ٻمبئيءَ ۾ قسمت فقط سبز باغ ڏيکاريا، مگر ڪنهن به طرح سازگار ڪين ٿي ۽ موڻ ٻمبئيءَ کي آخرين سلام ڪري اچي حيدرآباد جي هيراآباد وسائي جو مائٽن ميرچنداڻي گهٽيءَ وارو مڪان نيڪال ڪري الي انهين جاءِ جوڙائي.

اهڙيءَ طرح ليکراج ڪاليجي تعليم اڌ ۾ ڇڏي ڏ وري اُها پوري ڪري نہ سگهيو. نہ وري جنهن نازنين جي ڪري اها تعليم ترڪ ڪرڻي پيس، سا ڪا کيس پلئہ پيئي. ڇو جو هندي مائٽن هن کي شادي ڪرڻ نہ ڏني ۽ سدائين لاءِ هڪ ٻئي کان جدا ڪري ڇڏين. ليڪن اُن جدائيءَ جي درد ليکراج کي اهڙو نہ ديوانو بڻائي ڇڏيو جو اُن مان ڇوٽڪارو کيس رڳو شاعريءَ ذريعي ئي وڃي مليو.

اُن جدائيءَ وقت پنهنجي دل جي حالت جو اظهار ڪندي لکي ٿو: ”هاڻي جيتوڻيڪ مان فارغ هوس ۽ دل نہ پريشان هئي ۽ روح بيقرار، اندر ۾ هڪ ٻئي پٺي آسرو، جنهنکي نہ اکين جو آب اُجهائي ٿي سگهيو ۽ نہ ڪنهنجي وصال جو پاڻي. گهر ۾ راحت جو سامان موجود هوندي بہ منهنجي دل ملول ٿي رهي. اوطاق جي تنهائيءَ ۾ مجرد گذارڻ لڳس. سڀني کان ڪناره ڪشي ڪري پنهنجي اسر ڪيم. جڏهن بہ دل، غم جو بار لاهي نہ سگهندي هئي ۽ منهنجا احساس بي اختيار منظوم (شعر ۾) ٿي نڪرندا هئا تڏهن اهي هڪ ڪاپيءَ ۾ درج ڪري ڇڏيندو هوس...“ *

انهن ليکراج جي جوانيءَ جو اوائلي دؤر پورو ٿيو ۽ شاعري ڪرڻ جو دور شروع ٿيو. اُها شاعري ئي سندس سچي پريتما بڻي. اُن ئي هن پنهنجي سموري پريم-ورکا ڪئي. اُن سان ئي هن لائون لڳايون ۽ اُن کي هن پنهنجو شريڪ-حيات بڻايو.

---

* نئين دنيا مخزن نومبر ١٩٦٣

باب (۲)

شاعريءَ جو شوق

ليکراج ڪشنچند جي شاعري صحيح معنيٰ ۾ ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ ئي شروع ٿي، جڏهن انکي کيس پروفيسر ايرانيءَ جي صحبت ملي. هن مٿس شعر و شاعريءَ جو ذوق ڏسي ”عروض سيفي“ ڪتاب پڙهڻ جي صلاح ڏني. ليکراج اهو ڪتاب همٿ ڪري پنهنجي روءِ سوءِ اڀياس ڪيو. ان ساڳئي وقت ڪاليجي زماني ۾ هنکي مذهب جي ميخ لڳي جنهن کيس زندگيءَ جي ڪتاب جو مطالعو به ڪرايو.

ان سان گڏ کيس اسڪولي جيون ۾ ئي پنهنجن هم-ڪلاسين ۽ اوڙي پاڙي جي يارن دوستن جي شاعراڻي صحبت به ملي هئي. هو پاڻ ان زماني جي سنگت جو ذڪر ڪندي ”ڪلهه جي ياد“ ڪتاب ۾ لکي ٿو: ”مونکي ياد آهي ته ٽئين انگريزي درجي ۾ (يعني ۱۲-۱۳ ورهين ۾) مس قدم رکيم ته مونکي شاعريءَ جي صحبت کان لطف اندوز ٿيڻو پيو، جي پنهنجا ۽ پراوا شعر پڙهي مونکي محظوظ (خوش) ڪندا هئا ۽ پاڻ ۾ خوشيءَ ۾ ٿوليا ته سمائبا هئا. انهن شاعرن مان قاسم ۽ بشير قابلِ ذڪر آهن (جيڪي سندس سرلا هئا) هو ٻئي فارسي جو معمولي علم رکندا هئا. مگر واصف سان ڏاڍيون چڪريون کائيندا هئا. واصف

هڪ عالم هو. هن کي فارسي، عربي ۽ سنسڪرت تي ڪامل عبور حاصل هو. سندس گاهه بيگاهه شاعري ٻڌي مون کي به سخن چوڻ جو شوق جاڳيو ۽ فارسي ۽ عربي ۾ مولوي امام بخش ۽ عبدالحيءَ کان تعليم ورتي اٿس."

اسڪول کان ٻاهر ليکراج جي گهر جي ويجهو ئي مشاعرن جون محفلون لڳنديون هيون. انهن ۾ سنڌ جا چڱا مشهور شاعر پنهنجو ڪلام ٻڌائيندا هئا. جهڙوڪ سالڪي، قاسم فاضل شاهه، عاجز، حافظ جن سڀني جا ديوان لکيل هئا.

ان باري ۾ ليکراج پاڻ پنهنجين يادگيرين ۾ لکيو، "آئون ٽنڍي مان حيدرآباد ۾ ميرچنداڻي گهٽيءَ ۾ رهندو هوس، جنهن جي مٿان لي سائول شاهه جو تڪيو هو ۽ ان جي ڀر ۾ نهائين جو پڙ ۽ ٿورو پريرو واڻين جو پڙ. نهائين ۽ واڻين جي پڙن جي مسجدن ۾ شعر و سخن جو چرچو جاري هو. ايتري قدر جو مرحوم گل محمد، "ديوان گل" جو مصنف به صحت سانگي حياتيءَ جو پويون عرصو اتي اچي سڪونت پذير ٿيو (ويٺو) هو ۽ رحلت (وفات) اتي ئي ڪيائين. ان کان سواءِ مرحوم قاسم، مرحوم شاهه (فاضل شاهه) مرحوم عاجز، مرحوم حافظ (حيات شاهه) سڀ صاحب ـ ديوان ۽ ٻيا گهڻا شاعر اتي مقيم هئا. مون کان اڳ ئي قاسم ۽ فاضل شاهه آنجهاڻي ٿي چڪا هئا. مان ڪڏهن ڪڏهن مولوي مٺن صاحب جي مجلس ۾ مهر بلب (ماٺ) ٿي ويهندو هوس. هو صاحب ڏاڍا متانت (انتظام) ۽ فضيلت وارا هئا. ڪنهن جي ڇا مجال جو سندن ڪچهريءَ ۾ گستاخي ڪري يا اجائي اچپائي هلي. سندن سنگت عبرت اما ۽ سبق آموز هئي. هو سخن چوندي ۽ ٻڌندي وقتي هڪ ٻئي تي چوٽون به ڪندا هئا ته داد به ڏيندا هئا، مگر اهڙي

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

سليقيءَ سان جو اڳلو جوش نه ٿئي ۽ نه رهندو.“

ليکراج اڳتي هلي پنهنجيءَ شاعريءَ جي شروعاتي ڪوشش جي ڄاڻ ڏيندي لکي ٿو، ”شروعات ۾ مان ڪافيون چوندو هوس، جي عوام کي گهڻو ڪري پسند پونديون هيون. انهن ڪافين مان هڪ ڪافيءَ جو ٽُڪ، مونکي اڄ به ياد آهي:

ڪارا وار ڪڪوريل اکڙيون
نهاريو وڃن ٿا، ماريو وڃن ٿا.

مگر افسوس جو هيتري ساري ڪافين جي ذخيري مان اڄ مون وٽ هڪ به موجود ڪانهي.“*

بمبئي مان ڪاليجي تعليم اڌ ۾ ڇڏي حيدرآباد موٽي اچڻ بعد ته هو ليکراج سان شعر گوئي ڪرڻ لڳو ۽ پهريون دفعو مشاعري ۾ به ”عزيز“ جي تخلص سان پنهنجو ڪلام پڙهيائين. ان وقت اهو مشاعرو حيدرآباد شهر ۾ ٿيو هو. ان ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ ڪيس ڪنهن ۽ ڪيئن آماده ڪيو، ان بابت هو پاڻ ”نئين دنيا“ (نومبر ٦٣) ۾ لکي ٿو، ”هڪ دفعو عادت مطابق شام جي وقت مير اولاهيءَ جي جبل (هيرآباد پرسان) چهل قدميءَ واسطي ٻاهر نڪتس ته پريان قاسم کي ايندو ڏٺم. هن کان پاسو ڪري مان نڪرڻ جي ڪريان ٿي ته ڪريان تنهن کان اڳ هو مون وٽ اچي رسيو ۽ ڏاڍي چوچ مان ڪيڪاري هٿ ملايائين. رواجي خيرعافيت کان پوءِ ٻڌائي ڏيندي ٿي ڪو حيدرآباد ۾ مشاعرو ٿيڻو هو، تنهن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ دعوت ڏنائين. مگر مان ٻهانو ڏيئي ٽارائي ويوساس. سخن سازيءَ جي ڳورڻي ذڪر منهنجي خيال کي

---

* ”ڪلهه جي ياد“ ڪتاب ١٩٧١

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

شعر گوئيءَ لاءِ اوٻارڻو ۽ دل ازخود اُن ڏي مائل ٿيڻ لڳي. جڏهن گهر موٽيس تڏهن به اهو خيال دامنگير رهيو. ڇوٿين ڏينهن قاسم ۽ بشير ٻئي ڄڻا مون وٽ آيا ۽ ٿوري گهڙي رهڻ ۽ چالدي ٻاٽي ڪرڻ کان پوءِ مونتي زور آندائون ته مرزا قليچ بيگ جي زير صدارت جو مشاعرو ٿيڻو آهي انهيءَ ۾ ضرور شرڪت ڪريان. مون ٻاڻ ڇڏائڻ جي گهڻي ڪئي، پر ڪنڌ ڪڍائي ڪو نه سگهيس. مشاعري ۾ سڀئي وارو وڄايو، مگر مونکي ڏاڍو داد مليو. مرزا صاحب هڪ زيرڪ ۽ سمجهندڙ انسان هو. مان جڏهن شعر پڙهڻ کان سبڪدوش (آجو) ٿيس تڏهن چيائين: جي عزيز، مشق ڪندو آيو ته هڪ ڏينهن سندس جهڙو شاعر سنڌ ۾ ڳولهيو مشڪل لڀندو."

اِنهن هن مشاعري ۾ ڪاميابيءَ عزيز جي ڪلپنا کي پر لڳائي ڇڏيا ۽ پنهنجو ڪلام شايع ڪرڻ لاءِ شوق جاڳيس، سو پنهنجو اڪيل ڪلام ڏنائين، انجو مسودو ڪڍيائين. باقي ٿورن غزلن سان "ديوان" تيار ڪري ورتائين. هو اهو کڻي محمد صديق "مسافر" وٽ ويو جو هڪ ڪهنمشق اُستادشاعر شمار ڪيو ٿي ويو. هن، عزيز جي لفظن ۾ "ديوان واري ڪاپي وٽي هفتي اندر ڏسي ڏيڻ جو انجام ڪيو ۽ چيائين: جهڙو حال حبيبان تهڙو پيش پرين" مان هفتي بدران ڏيڍ هفتي بعد وٽس ويس. مسافر صاحب ديوان آڻي اڳيان رکيو. ساراهه جا ٻيڪ پڙهندي مصلحت ڏنائين ته جلد ڇپائي شايع ڪر ته عوام مڃهانئس فيضياب ٿئي. مان ٿورئون اوٻارئون لهوارئون ڳالهيون ڪري سندس شڪر بجا آڻي، ديوان ڪڇ ۾ دٻائي گهر ڏي موٽيس ته واٽ تي جعفر علي گڏيو، جنهن مونکي لهڪارڻ ڏسي هڪدم پڇيو ته ڇو عزيز ضعيف ٿي

ويو آهين؟ بابا! صحت سنڀال. ٻئي ڏينهن ڪاٻي ڏسي پڇيائين:
هي ڇا کنيو اٿيئي؟
”ديوان عزيز“

”هـــان! هن همت وڏائــو آهي. مون ڪاٻي ڪٿي سپرد ڪئي ماڻس. پاڻ چيائين: پڙهي سڀاڻي موٽائي ڏيندوسانءِ. هو با مذاق عالم ۽ نيڪدل انسان هو. مون ادب وچان نياز ڪري پنهنجي وات پڪڙي.“*

ليڪن هن ٻئي عالم، عزيز کي آهي رڳو اهــو ديوان جلد ڇپائڻ کان منع ڪئي، ٻر وڏيڪ ايپاس لاءِ هن اُردو شاعرن جا ديوان به ڏسيا ان لاءِ ته پنهنجي ڪلام کي انهن اعليٰ شاعرن جي ڪلام سان ڀيٽي انهن جــي معيار جهڙو بڻائي. جيئن عزيز به لکي ٿــو ته جعفر علي ”ٻئي ڏينهن شــام جو منهنجي اوطاق تي آيو ۽ ديوان رکي دلجوئيءَ جي نموني ۾ چيائين: هي ديوان اڪڙ ڪري نه شايع ڪراءِ. مونکي تو ۾ وڏيون اُميدون آهن. منهنجون ته ٻه ٻه ويئون، ڇهه ٻه ويئون. اوسان سنڀالي چيم ته مسافر صاحب، نه ديوان جي ڏاڍي ساراهه ڪئي ۽ جلد ڇپائڻ لاءِ تاڪيد به ڪئي اٿس.

”هرڪنهن جي نظــر نرالي آهي ۽ معيــار علحدو. تون شاعريءَ جــو ملڪو رکين ٿــو، مــگر زماني جــون ڪهڙيون تقاضائون آهن ۽ شاعري ڪهڙيون منزلون طيءِ ڪري رهي آهي، انهن کان اڃا اڻڄاڻ آهين. هفتي اندر ٻه ٽي ڪتاب موڪليندوسانءِ، جي مطالع ڪري پنهنجو فيصلو پاڻ ڪجِ.

”هڪڙي ڏينهن جعفر عليءَ جو ماڻهو ”ديــوان غالــب“ ۽ ديوان مير“ مونکي ڏيئي ويو. انهــن جــو ڪجهه حصو دل

---

* ڪلهه جي ياد – ۱۹۷۱ع.

لاءِ پڙهيم. ڏٺم ته سنڌيءَ ۽ اردو شاعريءَ ۾ نمايان فرق آهي ۽ دل ۾ عهد ڪيم ته شعر اهڙو ٺيٺ ونديس. انهيءَ ڪانپوءِ مشاعري ۾ شعرخواني لاءِ چئي، پر ڪڏهن تماشائيءَ جي حيثيت ۾ به ڪونه ويس. مگر پياس وسيع ڪندو رهيس."§

اهڙيءَ طرح ليکراج عزيز ڪجهه وقت مشاعرن کان پري رهي شاعريءَ جو اونهو اڀياس به ڪندو رهيو ته پنهنجو آزمودو به وڌائيندو رهيو. جڏهن سڄو سال گذري ويو، تڏهن وري مشاعري جي ماڳ موٽي آيو ۽ اهڙو ته داد حاصل ڪيائين جو پنهنجي ڪلام "ڪليات عزيز" جي نالي سان شايع ڪرايائين.

ان باري ۾ عزيز پنهنجين يادگيرين ۾ لکيو آهي، "پارهين مهني ڪانپوءِ وڏو مشاعرو ٿيو، جنهن ۾ مون وڃي شرڪت ڪئي. مصرع مطروح هئي:

تنهنجو ارمان ٿي پرده نشين، پرده نشين اڪثر.

هرڪنهن شاعر غزل پڙهي ڪجهه نه ڪجهه داد حاصل ڪيو. منهنجو وارو آيو ته مون هي مطلع جهونگاري:

نه اڪثر دل مان اچي ٿائين وڏو ٿي شرمگين اڪثر،
تنهنجو ارمان ٿي پرده نشين، پرده نشين اڪثر.

"سڀني ۾ بزرگن سخن فهمن وڏي واڪي داد ڏيئي پڪاريو: واهه عزيز! معرڪته آل آرا غزل جي مطلع پڌائي اٿئي ۽ سڄي غزل تي داد ۽ تحسين جي نعرن در و ديوار کي جنبش ۾ آڻي ڇڏيو. انهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو ٿوري عرصي

---

§ ڪلهه جي ياد - ١٩٧١.

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

۾ ڪليات عزيز جي صورت ۾ پنهنجا ٻه جلد ڇپائي نروار ڪيم."*

ليڪن عجب اهو جو ١٩٣٨ ۾ ڪليات جي ڪلام شايع ٿيڻ کان اڳ، عزيز پنهنجا ٽي وڏا ناٽڪ ڪمار اجيتسنگهه (١٩٣١)، غريبان مار (١٩٣١)، مسٽر مجنون (١٩٣٣) هڪ ٻئي جي پٺيان ڇپائي ۽ اسٽيج تي پيش ڪري ناٽڪي دنيا ۾ پنهنجو نالو ڪڍيو هئائين.

---

* ٽسو سنڌي ناٽڪ صدي سوونيئر (١٩٨٠) حيدرآباد سنڌ.

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

باب (٣)

ناٽڪ نويسي

ليکراج عزيز ١٩٣١ع کان ٽن سالن ۾ هڪ ٻئي پٺيان وڏا ناٽڪ ”ڪمارا جيت سنگهه (١٩٣١) غريبان مار (١٩٣١) مسٽر مجنون (١٩٣٣)“ لکيا ۽ اسٽيج تي پيش ڪيا. انهن ٽنهي ناٽڪن جي ٻولي نهايت سليس ۽ سڀڪ سنڌي اصطلاحن سان ڀرپور ۽ عبارت اهڙي سنڌي سنئين سهڻي ۽ دلڪش دلچسپ آهي جو عجب ٿيو لڳي ته انهن ناٽڪن لکڻ کانپوءِ عزيز ۾ اهڙو ڪهڙو ڦيرو آيو جو ”ڪليات عزيز“ (١٩٣٨) ۾ گهڻن هنڌ سخت ڏکي پارسي ۽ عربي آميز ٻولي ۽ عبارت ڪم آندي اٿس. ”مسٽر مجنون“ ناٽڪ ڄڻڪ آڏواڻيءَ جي شراڪت سان جوڙيل هو. جيڪو پوءِ ٻمبئيءَ ۾ وڏو فلمڪار ٿيو هو.

انهن ناٽڪن جي ڪاميابيءَ بابت خود عزيز جي همعصر اديب ۽ دوست پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ پنهنجي ”سنڌي نثر جي تاريخ“ جي گرنٿ ۾ لکيو آهي، ”ليکراج، پنهنجو شاعراڻو قلم ناٽڪ نويسيءَ ڏي به خوب هلائيندو هو. هن صاحب ٽي سٺا ناٽڪ لکيا. سندس پهريون ناٽڪ ”ڪمار اجيتسنگهه“ (١٩٣١) راجپوت تاريخي کيل هو، جو اسٽيج تي چڱيڙو پينو هو ته سندس ٻيون ناٽڪ ”مسٽر مجنون“....

هڪ سٺو مذاقي کيل هو، جنهن جي ڀئيان انهن زماني جي مجدن لقلاڻن لي سماجي طنز رکيل هئي. هي ناٽڪ ۱۹۳۳ ۾ بلڪل ڪاميابيءَ سان .... حيدرآباد ۾ ڪري ڏيکاريو ويو... واڳ، ليکراج پاڻ ناهيا هئا. ... هن ٻيو ڪامياب مڪمل مذاقي کيل سنڌ ۾ ڪونه ڏسڻ ۾ آيو. عزيز صاحب جو آخرين ناٽڪ "غريبان مار" خود عزيز صاحب جي زميداري پيشي تي ٻڌل مسڪين هارين ۽ زميندارن جي ظلمن بابت اثرائتو کيل هو، پر انهي پلاٽ ۽ رنگ وغيره جي ڊرامائيءَ جي "زميداري ظلم" سان چڱي مشابهت ڏسڻ ۾ ٿي آئي. لوٽي انهي لکٽيءَ جو رنگ ڍنگ وڌيڪ پڪو پختو هو... انهي ادبي لياقت سبب ٽي سرڪاري ادبي صلاحڪار بورڊ وٽان عزيز صاحب کي انعام مليو هو."

ليکراج عزيز چوٿون ناٽڪ ۽ ۱۹۳۱ ۾ "هار جيت" جي نالي سان لکيو ته ڏسجي جيڪو ان وقت حيدرآباد ناٽڪ منڊليءَ طرفان مٿين ٽن ناٽڪن وانگر اسٽيج تي آندل هو، جنهن سنڌ ۾ ڊسمبر ۱۹۸۰ ۾ ملهايل "سنڌي ناٽڪ صدي" جشن جي موقعي تي ڇپايل سووينئر ۾ ڏنل ناٽڪن جي لسٽ ۾ ڏيکاريل آهي پر پروفيسر ملڪاڻيءَ پنهنجي تاريخ ۾ الاجي ڪٿن ان جو ذڪر نه ڪيو آهي.

"سنڌي ناٽڪ صدي - ۱۸۸۰-۱۹۸۰" نالي سووينئر ۾ لکيل آهي ته "۱۹۳۱ ڌاري حيدرآباد ناٽڪ منڊلي ناٽڪ جي ٻن سان چاهه رکندڙ شهرين ناهي، جنهن مشهور شاعر ليکراج عزيز جا ناٽڪ: "ڪمار اجيت سنگهه" "مسٽر مجنون" "هار جيت" ۽ "غريبان مار" رچايا."

ان زماني ۾ ليکراج عزيز جي مشاعرن ۽ ناٽڪي مشغولين بابت پروفيسر منگهارام ملڪاڻي "ٽئين دنيا" (سيپٽمبر ۱۹۷۱

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

۾ پنهنجين يادگيرين ۾ لکي ٿو، ”حيدرآباد سنڌ، نولراءِ مارڪيٽ جي هال ۾ جديد سنڌي ناٽڪ جي باني خانچند درياڻيءَ جي ”زميداري ظلم“ ناٽڪ جي رهرسل ٿي اڪثر اچي ڪندا ٿيا هئاسون (١٩٢٨ ع). حيدرآباد آمچوئرس منڊليءَ جي روح روان هيمنداس چندنرام هڪ ناهوڪي فداور، رشت پشت جوان جي مون سان واقفيت ڪرائيندي چيو: هي اٿيئي اسانجو ليکراج عزيز جو حيدرآباد جي مشاعرن ۽ محفلن جو مور آهي. ناٽڪ جا راڳ، سڀ هن جوڙيا آهن. مان ساڻس گڏجي ڏاڍو خوش ٿيس ۽ چيم: ”ار مونکي ته سمدس ڪو راڳ ڳائڻ جو موقعو ئي ڪو نه مليو، ڇو جو پارٽ اٿم ٻوڙهي مظلوم هاريءَ جو. لڏهن ٿي عزيز چيو: تنهنجي اڪٽنگ ئي ڪافي آهي، راڳ جي محتاج ڪانهي. ۽ سچ پچ ناٽڪ ڪري ڏيکارڻ ڪاڻ عزيز مونکي اچي چيو: واهه جو دلسوز پارٽ ڪري ڏيکاريئه. پر عزيز ڪڙو نقاد هوندو هو. سو درياڻيءَ جي ٻين ناٽڪن ۾ منهنجا روماني پارٽ ڪيس پسند ڪو نه پوندا هئا ۽ دل کولي اخبارن ۾ ٽيڪيني ڪندو هو. منهنجن ٻن ناٽڪن ”قسمت“ ۽ ”ايڪتا جو آلاپ“ لاءِ راڳ به عزيز جوڙيا هئا.“

پروفيسر ملڪاڻيءَ جي مٿين بيان مان ظاهر آهي ته، اُن سمي ليکراج عزيز مشاعرن ۾ پنهنجي عربي - پارسي آميز سنڌي ٻوليءَ جي شاعريءَ سان رعب جمائڻ سان گڏ سليس سنڌي ٻوليءَ وارا ناٽڪ به لکيا ته انهن ۾ ٻين جي ناٽڪن لاءِ سليس ۽ سپڪ ٻوليءَ ۾ دلڪش ۽ دلچسپ راڳ به لکيا هئا.

ليکراج عزيز جو هڪ اهڙو تمام مشهور راڳ، جيڪو ان وقت نه رڳو ناٽڪن جي شوقينن جو چت چرايو ڪيو هو

پر سرديءَ وارن ميراثي فقيرن کي به اهڙو مرهيو هو جو اهو راڳ ڳلي ۽ ڳليءَ ۾ ڳائيندا گهمندا هئا. اهو راڳ اڄ به عزيز جي هٿڪار ۽ راڳيندڙ ساٿي شري سهجو واڌواڻي جنهن عزيز جي راڳن کي سنگيت ڏنو هو ۽ باجو وڄائيندو هو، تنهنکي ياد آهي. هي ليکڪ جڏهن ٽنڊي امامئيءَ ۾ ساڻس گڏيو، تڏهن هيٺيون لکون سر ۾ ڳائي ٻڌايائين:-

”ٻڪي ڪفني فقيرن جان هليس غمخوار جي خاطر،
دڪانن جو ڳيو ٿي دل ۾ دوا هئي، دلدار جي خاطر.
ڦريس ڀرويو ٿي جڳه ۾، مٺي منتار جي خاطر،
ڪيم هي سالڪ سي سهٽي سڄڻ سردار جي خاطر.
گهمي مسجد، مڙهيون، مندر ۽ بتخانا، تڪ س اڪثر،
ويس ڪعبي ۽ ڪاشيءَ ڏي، مگر حاصل نه ٿيو دلبر.
نظر دل جي چمن ۾ جان ڪيم واهي ”عزيز“ آخر،
لڌم تنهنکي، رليس جنهن يار گلرخسار جي خاطر.“

شري واڌواڻيءَ جنهن ”مسٽر مجنون“ ناٽڪن جي راڳن جي هدايتڪاري ڪئي هئي جنهن پروفيسر ملڪاڻيءَ پنهنجي ”سنڌي نثر جي تاريخ“ ۾ لکيو آهي، تنهن هن ليکڪ کي ان ناٽڪ جو مشهور هيٺيون انگريزي راڳ به ڳائي ٻڌايو جنهن ۾ ان ناٽڪ جو مرڪزي خيال به سمايل آهي:-

”مولي آءِ لو يو،
ڊيئر از ان آئو يو
ان ماءِ هارٽ، ڊانٽ لز ٽرو،
آءِ مائينٽ هيٽو لوو آ گرل آر ٽو هور،
مولي ڊارلنگ ايٽ شل بي يور مور.“

مسٽر واڌواڻيءَ وڌيڪ اهو به ٻڌايو ته ”مسٽر مجنون“

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

ناٽڪ نه فقط سنڌ جي شهرن ۾ ڏيکاريو ويو هو، پر ممبئيءَ ۾ به. ان وقت جي جڳ ڄاتل ڪمشنر شري روپچند بيلارام جي ٽيبل ٽي پيش ڪيو ويو هو.

"مسٽر مجنون" ناٽڪ مذاق سان گڏ هڪ وڏي سماجي مقصد سان پورو ٿيل هو ۽ اهو هو پيار ۽ شاديءَ جو مسئلو. ناٽڪ ۾ شادي، گڏي گڏيءَ جو کيل نه، پر هڪ پوتر سمبنڌ ڪري ڏيکاريل آهي. جتي ناٽڪ جي نائڪا (ليلا) نائڪ مجنون (چندر) کي گهر مان لڪي ڀڄي هلي شادي ڪرڻ جي خواهش جي خوب کل اڏائيندي چوي ٿي:

"شادي ڪا گڏي گڏيءَ جي راند ڪانهي، يا ڪو ٺيڪو ڪونهي جو صحي پائڻ سان بحال ٿي ويندو. شادي هڪ اهو پوتر سمبنڌ آهي جنهن کي موت ڏاران ڪنهن کي ٽوڙڻ جي سمرٿي ڪانهي."

"ڪمار اجيت سنگهه" ناٽڪ جو مکيه اديش وري ديش ڀڳتيءَ وارو آهي. هن ڪتاب جي مهاڳ ۾ عزيز لکيو "ليکڪ جي بديءَ ٽي فتح ڏيکارڻ، زماني جي ٽونن جو عجيب رنگ ڍنگ ظاهر ڪرڻ ۽ هڪ ديس ڀڳت سيناپتيءَ جي تياڳ جي سڄي تصوير پڌري ڪرڻ جي منهنجي ٻل ۽ ٻڌيءَ آهر ڪوشش ڪئي اٿم."

ناٽڪ جي اديش جي جهلڪ ڪتاب اڳيان ڏنل عزيز جي منهنجي شعر مان ٿي ملي ٿي جنهن ۾ چوي ٿو:-

ڏيڻ مان ني ٿئي حاصل ٿي ظاهر ڪار قرباني
زباني بي زبان هي ٿيو سدا اظهار قرباني
پڻو ٿي پيسجي سرهو وطن وارا وطن خاطر
نظر ٿي ٻوءِ چڙهندو سڀ ڪري هموار قرباني."

ٽئين ناٽڪ "غريبان مار" جو مقصد نه ڀلائي سان ٿي

ڦروار آهي. اهو وري آرٽ انصاف سان تعلق رکي ٿو. عزيز مهاڻي ۾ لکي ٿو، ”ناٽڪ ۾ سنڌ جي غريب ڪڙمي ۽ زميندار شاهي جو نقشو ڳوٺاڻي ٻوليءَ ۾ چٽي ظاهر ڪيو ويو آهي.“ ناٽڪ جي آخر ۾ ٻه هڪ ڪردار واتان چوائي ٿو، ”اسين هاري هڪ ٻئي جي خلاف حاڪم جا ٻانهن ٻيلي ٿا، ٿي بيهون ٿا. ته هوند اهڙيون مصيبتون هيٺ اچون ۽ نڪي جيڪر حاڪم کي اهڙي ظلم ڪرڻ جو جگر ٿي سگهي.“ ٻئي مکيه ڪردار رمضان هاريءَ جي واتان چوائي ٿو، ”او ملعون زميندار، جيسين هن هٿ ۾ ساهه ۽ رڳن ۾ رت جو دورو آهي، تيسين جي انهن ظلمن جو تور توري حساب چڪائي نه ورتو مان ته منهنجي جيئڻ تي ٿي حيف آهي.“ هي ناٽڪ هارين نارين ۽ ڳوٺاڻن تي ٿيندڙ زميندارشاهيءَ جي ظلم جي اوگهڙ ڪندڙ آهي.

اهڙيءَ طرح ليکراج عزيز جا هي ٻئي وڏا ناٽڪ نه رڳو زندگيءَ جي ٽن مکيه پهلن (سماجي، ملڪي ۽ اقتصادي) جي ترجماني ڪن ٿا، پر مائيدار ۽ محاوريدار ٻوليءَ ۽ ناٽڪي فن جو پڻ مثال پيش ڪن ٿا. ناٽڪن ۾ ڏنل سڀاويڪ گفتگو، ڦهڪيل رنگ، سيرت نگاري ۽ واقع نگاري اهڙي نه سڦل آهي جو ڀاسجي ٿو ته عزيز کي نه صرف ناٽڪن لکڻ پر انهي پيش ڪرڻ (اسٽيج) جي فن جي به پوري پوري پروڙ هئي.

ليکراج هن ساڳئي وقت ۾ مضمون نويسيءَ ۾ به قلم هلايو ۽ خوب هلايو. ايتري قدر جو سندس مضمون، شعرن وانگر، درسي ڪتابن ۾ به اچڻ لڳا. اهڙو پهريون درسي ڪتاب هو ”گلستان“ جو ۱۹۳۳ ۾ نڪتو هو. ان ۾ عزيز جا هڪ ئي وقت چار مضمون ڏنل آهن. ان مجموعي ۾ ٻين

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

٩ ليکڪن جا ٻه مضمون ڏنل آهن. "سنڌو" مخزن ان مجموعي جي سمالوچنا ڪندي مارچ ١٩٣٣ واري پرچي ۾ لکيو هو، "ڪتاب خاص ڪري اسڪولن جي مٿين درجن جي شاگردن لاءِ ... ڇپايو ويو آهي ۽ تعليم کاتي .... منظور ڪيو آهي ... ڪتاب جي ليکڪن چونڊ ۾ عقل کان ڪم ورتو آهي ۽ ليکڪ به گهڻو ڪري اهي آهن جن جو نوجوانن جي دلين تي قبضو آهي."

عزيز انهن ليکڪن مان نه رڳو هڪ هو پر مکيه مضمون نگار هو، جنهن جا ان درسي ڪتاب ۾ چار مضمون هئا. ان مان عزيز جي، هڪ مضمون نويس طور به مقبوليت ظاهر آهي. انهن مضمونن جي ٻولي محاوريدار ۽ مانائتي آهي ته عبارت به عالماڻي ۽ ادبي آهي؛ پر آهي سليس سنڌيءَ ۾.

انهن مضمونن ۽ ناٽڪن لکڻ سان ليکراج عزيز، چوٽيءَ جي نظم نويس سان گڏ، هڪ ڪامياب نثر نويس به، ثابت ٿيو. ليڪن هڪ نظم نويس طور ئي هن جو درجو سنڌي ادب ۾ يگانو رهيو آهي، جيڪو هن ١٩٣٨ ۾ "ڪليات عزيز" جي ٻن ڀاڱن جي شايع ٿيڻ بعد ئي حاصل ڪيو.

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

باب (٤)

ڪليات عزيز

ٽيڪراڄ ”عزيز“ جي ڪلام جو پهريون مجموعو ”ڪليات عزيز“ ١٩٣٨ع ۾ شايع ٿيو. ان جي پهرئين ڀاڱي ۾ غزلن جو ديوان ۽ ٻيون صنفون هيون ته ٻئي ڀاڱي ۾ ”مصر جي واٽي“ ۽ ”ڪيمياگر“ نالي ٻه مثنويون هيون. ان وقت سنڌيءَ ۾ شاعرن جا ٧-٨ ديوان مس ڇپيل هئا.

ڪليات عزيز ۾ جيترن گهڻين صنفن ۾، جيترو گهڻو گوناگون ڪلام هو ۽ جهڙي ٻوليءَ ۽ عبارت ۾ هو، تنهن هن شاعر کي پنهنجي سڀني همعصر شاعرن کان نرالو ڪري بيهاريو. ان ۾ به غزلن جو ديوان اڳين سڀني ديوانن سان برابري ڪندڙ هو ته سنڌي غزل ۾ به اضافو ڪندڙ هو.

ائين آهي ته ڪليات جي ظاهر ٿيڻ کان اڳ، به عزيز جو ڪلام نه صرف مشاعرن ۾ داد حاصل ڪندو هو پر مئٽرڪ تائين سنڌي درسي ڪتابن ۾ به جوڳي جاءِ حاصل ڪندو هو. انهن ڪتابن ۾ هن جي واقفيت ڏيندي سندس شعر کي ”نهايت پختو ۽ دلچسپ“ ۽ ”برجستو ۽ موزون“ ۽ ”بي بها“ ۽ ”رواني ۽ جدت“ وارو سڏيو ويو.

ٻرڪ شاعر محمد صديق مسافر ۽ اسد ولد قليچ بيگ پنهنجي مرتب ڪيل مجموعي ”گلشن خيال“ (١٩٣٦) ڪتاب ۾ لکيو، ”مسٽر ٽيڪراڄ ڪشنچند ميرچنداڻي جنهنجو تخلص

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

"عزيز" آهي سو نوجوان هندو عامل، هيرآباد، حيدرآباد (سنڌ) جو ويٺل آهي. اُردو پارسي ۽ انگريزيءَ ۾ هوشيار آهي ۽ عربيءَ ۾ چڱي ماهيت حاصل ڪئي اٿس. زمينداري ڏاڍو ڪندو آهي. شعر نهايت پختو ۽ دلچسپ اٿس ۽ ڪيترا عمدا درسي ڪتاب به ٺاهيا اٿس."

سيد ميران محمد شاهه، پنهنجي مرتب ڪيل مجموعي "گلزار - خيال" (١٩٣٥) ۾ شاهه لطيف کان وٺي ڊاڪٽر سدارنگاڻيءَ تائين ١٦ شاعرن مان عزيز جي ڪلام کي ٿي گهٽي ۾ گهٽي جڳهه ڏني آهي يعني ڪل ١٠ صفحا. جن ۾ ١٧٠ سٽون شامل آهن. هو واقفيت ڏيندي لکي ٿو، "جوانيءَ ۾ هي شاعر ارجستو ۽ موزون شعر چوي ٿو. نه فقط قدرتي شعر ۾ سندس قوت - متخيله قابل تحسين آهي، پر غزل لوڙي پٽي کڻي به موضوع تي شعر بي بها لکي ٿو. مذهبي روائي ۽ جدت جهڙي آهي. هيستائين ڪيترا ناٽڪ ۽ درسي ڪتاب تصنيف ڪيا اٿس."

"ڪليات" جو مهاڳ، نئڙ جي مشهور شاعر بسمل نئڙائي لکيو، جڏهن عزيز کان عمر ۾ ١١ سال وڏو هو. هن اُن ۾ عزيز ۽ هن جي ڪلام جي اهميت ۽ ڪماليت پڌائيندي لکيو، "حيدرآباد... پنهنجي شاعريءَ جي تاريخ ۾ ڪهڙا ڪهڙا ارباب ڪمال شاعر ۽ نڪته نواز سخنور پيدا ڪيا آهن اهو داستان ڊگهو آهي، پر جيڪڏهن هي سوال ڪجي ته هن جي عهد ۾ سنڌي شاعريءَ ڪهڙي ترقي ڪئي آهي، زبان جي صفائي ۽ خيالن جي وسعت ڪٿي وڃي پهتي آهي ۽ شاعريءَ جا مختلف عنوان، حسن اسلوب، بندش جي خوبي، مضمون جي بلندي، طرز ادا جي ندرت (نرالپ) محاورن جي ڪثرت، تخيل، تشبيهه، استعارا، جدت، جوش - بيان وغيره

ڪهڙي بلند پايه تي پهتا آهن ۽ انهيءَ جواب ڏيڻ لاءِ وڏيڪ دردسري ڪرڻ ۽ ورق گردانيءَ جي ڪابه ضرورت ڪانهي. مسٽر عزيز جو ڪلام حاضر آهي، جنهن ۾ شاعريءَ جي هرهڪ پهلوءَ جا اهڙا لاجواب مثال پيش ٿيل آهن، جي هرڪنهن قادر الڪلام سخنور جي شعر ۾ هئڻ گهرجن."

بسمل وڏيڪ لکيو آهي، "عزيز صاحب حيدرآباد سنڌ جي انهن بلندپايه شاعرن مان آهي، جنهنجو هرهڪ شعر خود مقبوليت جو سرٽيفڪيٽ آهي...."

ان ۾ وڏائي ڪونهي ته ڪليات - عزيز عروضي شاعري خاص ڪري سنڌي غزل جي ترقيءَ جو اهڃاڻ ضرور ڏئي ٿو. پروفيسر جهمٽمل ڀاوناڻيءَ جيڪو عزيز جي عروضي شاعري جو شيدائي ته هو تنهن پنهنجي ڪتاب "سنڌي شعر - عطر عروض" (١٩٥٤) ۾ ڪليات - عزيز جي گوناگون شاعريءَ ڏانهن اشارو ڪندي لکيو آهي، "اهڙا ڪابه عروضي شاعري صنف ڪانه آهي، جنهن تي اسانجي ليکراج ڪشنچند "عزيز" جو شعر جوڙيل نه هوندو. غزل کان اڳتي، جوڙيا اٺس پر مستزاد، ترڪيب بند، ترجيع بند، مثنويون، قصيدا، رباعيون ۽ ٻيا مڙئي نظمي نمونا سنڌس ڪليات ۾ پڻ ڪتابن مڃهه ملندا. مسمط مسدس کان وڏا بند، ٻئي ڪنهن سنڌي شاعر جا چيل نه هوندا ته عزيز ته اوس ئي آکيا هوندا."

ان حقيقت جي باوجود ڪليات - عزيز جي شايع ٿيڻ سان، ان ۾ جيڪا پارسيءَ جي ڀرمار هئي ۽ دقيق ٻولي ۽ عبارت هئي، تنهن انهيءَ چڱي ڪلام کي، عام ماڻهن کي ته ڇڏيو پر ڪيترن عالمن ۽ ادب - دوستن جي به سمجهه کان ٻاهر ڪري ڇڏيو. اڪري ان تي ٽڪي تنقيد ٿيڻ لڳي،

جڏهن عزيز خود ۾ نومبر ١٩٦٣ جي "نئين دنيا" ۾ لکيو،
"ڪليات عزيز جي شايع ٿيڻ کان پوءِ ڪن استادن ۽ ڪن
بوالهوسن به تنقيدون ڪيون، مگر مون سنڌي جي ترقي
تمام ڪري ڇڏي."

سنڌستان چوڻ ۾ ڪجهه وقت ته آهي ڇو ته انهن
تنقيدن ڪري ئي ڪليات - عزيز جڏهن مان هڪ پيپر
بي. اي. لئي رکيل هو، سو بعد ۾ امتحان مان ڪڍيو ويو.
ان باري ۾ برک پروفيسر ايل. ايچ. ناگراڻي لکيو آهي،
"مونکي ياد آهي ته هن ڀرئين ڪتاب "ڪليات - عزيز"
۾ ڀنهنجي پارسي ۽ عربي علميت خوب ڀسائي. ان مان
ڪي ٽڪرا ڪاليجي شاگردن جي ڀاس لاءِ رکيل هئا.
ادي جيٺمل چيو ته مان هي پارسي ٽڪر ڪيئن پاڙهيندس.
مان وري شڪارپور ڪاليج ۾ سنڌي پاڙهيندو هوس. مون
پڻ اعتراض ورتو. اسانجي اعتراض هيٺ هيڏ ڪيو ۽
سنڌي پاس ڪرم (ڪورس) ۾ تبديل ڪئي وئي." (نئين
دنيا - سپٽمبر ١٩٧١).

پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ وري "ڪليات" خلاف
ٿيل واد وواد جي سلسلي ۾ عزيز جي پارسي آميز ۽ دقيق
ٻولي ۽ عبارت واري شاعريءَ جي مکيه ڪارڻ تي روشني
وڌي آهي. هو "پارت ۾ سنڌي ساهت سمالوچنا" ڪتاب ۾ لکيو:

" سنڌس ڀرئين مجموعي "ڪليات عزيز" لئي سنڌ ۾
جڏهن چوڌارلو مٿو، تڏهن مون پڇيو مالس ته دوست اهڙا ڏکيا
شعر ڇو ٿو لکين، ته اتر ڏنائين، "ڀلا ٽا مان ته جيئن سکيو
آهيان تيئن ٿو لکان. مونکي ته بيءَ طرز ۾ لکڻ اچي ئي
نٿو، پوءِ آءٌ ڇا ڪريان؟" تنهن ڪانسواءِ اها حقيقت وسارڻ
نه کپي ته سنڌي شاعريءَ جي تاريخ ۾ وڏو حصو مسلم

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

شاعرن جو رهيو آهي، جيتوڻيڪ نثر لوسيءَ ۾ هندو ليکڪ ئي پڙ رهيا آهن. سو ان ڏينهين جڏهن سنڌ ۾ عام مشاعرا ٿيندا هئا، جن ۾ اڪثر مسلم شاعــر ئي ٻهرو وٺندا هئا ۽ حاضرين ۾ گهڻو ڪري مسلم جنتا هوندي هئي، اڏهن عزيز ئي هڪڙو هندو شاعر هوندو هو جو فارسي طــرز ۾ لکيل شعر شدمد سان اچي پڙهندو هو ۽ ٻرک مسلم شاعرن واڱــان ٻــ ڪيس ”مڪرر مڪرر“ جو داد ملندو هو. انهيءَ قدرشناسيءَ ۾ عزيز جي شاهاڻي شخصيت، قد و قامت، ۽ ادب ۽ آداب جي روش ٻڻ وڏو پاڱ ادا ڪيو، جن عزيز کي مسلم ادبي حلقن ۾ پيارو بڻائي ڇڏيو.“

ليکراج عزيز کي ان زماني ۾ سندس پارسي آميز سنڌي شعر لاءِ مسلم سماج ۾ جيڪو داد ملندو هو تنهنجي تصديق مشهور ليکڪ ۽ ڪــوجيڪ پير حسام الدين راشدي (مرحوم) جي يادگيرين جي نــاياب گرانقدر ”هو ڏوٿــي، هو ڏينهن“ (١٩٧٧) مان ٿي ٿئي ٿي. هو لکي ٿو، ”... شعر چــوڻ جو هندن کي سو ڏانءُ ڪو نه ايندو هو. ٻهراون شاعــر جيڪو مون ٻڌو، سو ليکراج ڪشنچند عزيز هو جنهن پنهنجي شعر جا ڪتاب انهيءَ دور ۾ ڇپايا ۽ جنهنجي شاعريءَ ۾ فارسي اکرن جي ڪثرت هوندي ۽ اوريجنل خيال هئا ۽ پنهنجي ماحول سان تعلق رکندڙ ڳالهين کي بيان ڪيو ويو هو...“

حقيقت ۾ عزيز واري وقت ۾ سنڌيءَ ۾ عروضي شاعري جو شان شوڪت ئي پنهنجو هو. خاص ڪري سنڌي غزل ته پــارسي ۽ اردو جو اولــڙو ئي اسرو هو. اهڙو ڪو سنڌي شاعر ئــــي ڪو نه هو جنهن عــروضي شعر لــــ، لکيو هجي. ڪيترن ئي شاعرن طرفان اخبارن ۽ مخزنــن ۾، سنڌي شعر مٿان پــارسي وزن لکيل هوندو هو. اهڙي شاعريءَ، انجي

مواد ۽ ماحول بابت حسام الدين راشدي (مرحوم) مٿين
ساڳئي گرنٿ ۾ لکي ٿو، ”... شاعرن جي اوطاقن ۾
هندستاني شاعرن جا چند ديوان ڏسبا هئا. انهن ديوانن جي
ذريعي سنڌ ۾ سنڌي غزل جو آغاز ٿيو.... انهن ئي ديوانن
مان خيال، ترڪيبون، اشارا، ڪنايا، تشبيهون، رعايت
لفظيءَ جا نمونا هٿ ڪندا هئا .... قافيا ۽ رديف به انهن
منجهان ئي مهيا ڪيا ٿي.“ انهيءَ تصديق اياز قادريءَ
جي ٿيسز ”سنڌي غزل جي اوسر“ (١٩٨٣) ۽ عبدالجبار جوڻيجو
جي ٿيسز ”سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو اثر“ (١٩٨٠) مان
به ملي ٿي، جن عزيز ۽ سندس ڪليات جو ذڪر ڪيو آهي.

هر ڪنهن شاعر تي پنهنجي وقت جي حالت، صحبت ۽
تربيت جو وڏو اثر ٿئي ٿو، جو هن جي شاعريءَ جو رنگ
روپ سنوارڻ ۾ اهم رول ادا ڪري ٿو. ليکراج عزيز تي به
حالت، پارسي جي استادن ۽ اديبن جي صحبت ۽ زميداري
ڪٽنب جي تربيت جو وڏو اثر ٿيو هو ۽ ان سان گڏ هن
کي لڳي هئي محبت جي ميخ. انهن سڀني ڳالهين کيس
رومانيت جي ڌارا جي راهه جو پانڌيئڙو بڻايو.

رومانيت واري شاعريءَ ۾ جذبات، سجاوٽ، انفراديت
۽ رنگين تصور جي حڪمراني هوندي آهي، جيڪا ليکراج
عزيز جي ”ڪليات عزيز“ تي به ڇانئي پيئي آهي. ان جو
گهڻو حصو عشق جي موضوع وارو آهي ۽ ٻولي به پارسي
آميز آهي، جا ڪيترن هنڌ ڏاڍي ڏکي به آهي. ڪليات
جو پهريون ڀاڱو ”مصر جي راڻي“ ۽ ”ڪيمياگر“ نالي ٻن مثنوين
جو آهي ۽ ٻئين ڀاڱي جو گهڻو حصو غزلن جي ديوان جو
آهي. ”ڪليات“ ۾ قافين ۽ رديفن جو اهڙو ته خزانو ڀريو
پيو آهي، جو مان نٿو سمجهان ته ڪنهن شاعر کي پنهنجي

پنهنجي لاءِ قافيي يا رديف ڳولڻ لاءِ تڪليف محسوس ٿيندي. سنڌي محاورا ۽ پهاڪا به، هر صفحي تي پکڙيا پيا آهن.

ڪليات عزيز جو گهڻو ڪلام عشق محبت جي جذبي سان سرشار آهي. ان جذبن اهو اجائي سچاوت ۽ سيمگار، جوش ۽ جلوو لرڪ ڪري سادگي ۽ سچائي، سنجيدگي ۽ سنجم اختيار ڪري ٿو ۽ اهو دلسوز ۽ دلڪش بڻيو پوي. عاشق جي بيقراريءَ جو بيان عزيز، ڏاڍي گهڻي اهو ان ۾ ڪيو آهي، هر غزل جي هيٺين شعرن ۾ اهو لاثاني آهي:

اکڙيون ڦرن ٿيون ڪنهنجي هي ڳولڻ لاءِ رات ڏينهن
گردش ڪتان اچ آئي، هي پاسي نگاهه ۾.
هن جي سوا اچي نه تو ڪجهه پيو نظر عزيز.
پنهنجو ڪو اور آهه ڇڏي ويو نگاهه ۾.

محبت جي آگ، اندر جو اندر ۾ ڪهڙا ڀاڻ ٻاري ٿي، ان کي لڳائي ڪيترو لڪائبو، سو شاعر ڪهڙيءَ نه نزاڪت ۽ نفاست سان هڪ بندي ۾ بيان ٿو ڪري:

لوڪن کان لڪايم ٿي اڳي، هاڻ ڪريان ڇا،
هڪ هڪ تي ڪليو درد، اٿي داغ بدن ۾.

محبوب جي نيڻن ۽ لبن جو جيڪو جادوئي اثر ٿئي ٿو تنهنجو، ڪهڙي نه دلڪش نموني چٽ چٽي ٿو:-

”دل زندگي ۽ موت جي وچ اچي وئي،
قاتل ٿيس اکيون نه اُنس جيءَ جيئار چپ.“

عاشق جي عاجزيءَ، سڪ جي سوز ۽ معشوق جي همت جي تصوير محاورن دار ٻولي ۽ اهم سنڌي رديف سان هيٺين شعرن ۾ خوب چٽي اٿس. عاشق ڪي مدت مڙ ڪندي وات ۾ آڱريون پاڄي ويٺون آهن نه هن پنهنجان رلي

رلي ٻهرن ۾ لڦون ڏيئي، وڌيون آهن. چوي ٿو:

(١) زبان ۾ ڇا ڇپن ۾ ڇا، ڏيئي ٻهرن هٿن ۾ الف
ڇڏي ٽوڪي لکي هر هر، رلي پالم پٽن ۾ لڦ.

(٢) هڏي دلڙي اڳيئي ٽير مڙگان جي ڦٽيل باقي،
اکين پاڻي سان ڇورائي وڌي دل جي ڦٽن ۾ لڦ.

اهڙي ئي ڀڳي ڏکئي سنڌي رديف ۾ عاشق جي وصال ماڻڻ جي تمنا ۽ ٽڙڦ جو ذڪر هيٺين شعر ۾ ڪيو اٿس ته هو ٻراني جي پيار، هڏهن جتيءَ جي خاڪ ۽ اکين جو ڪجل ۽ وارن جي ڦٽي ڏٽڻ به حاصل ڪرڻ ٿو چاهي:-

چيم دلڙي پٽي ٿي يار جي پيزار ۾ ٽون ڦٻ
ڪجل ٿي پيئي اکڙين ۾ ڦٽي پئي وار ۾ ٽون ڦٻ.

محبت ۾ ڦاسي وڃي دل جي دردناڪ حالت جو ورنن به سنڌي قافين سان نهايت سليس ۽ سهڻي اموني ۽ اصطلاحي ٻوليءَ ۾ ٿو ڪري. غزل جا ڪجهه شعر ڏسو:-

سيني ۾ ڇو ڦٿڪين ٿي منهنجي ڀاڙ ڀٽي دل
آهي ڪا لئين اڇلي ڇا آفت جي ڇٽي دل.
ڪير آهه جو ڪائي نه ڪو افسوس مٺم دوست
ٻر دل جو جگر ڏس ڪري اُف ٿي ڏٽي دل.
برباد ڪري مونکي ٿو برباد ڪيو پاڻ
نادان ڏنم ٿو جان نه، نادان جٽي دل.

مٿين غزل ۾ ڀاڙ ڀٽي، ڇٽي، ڏٽي ۽ جٽي قافيا نج سنڌي سگهڙ سان ٺمٺار آهن نه معمولي جي مولين سان به مڙهيل آهن. انهن آهي نه ڪن. انهن قافين ۽ غزلن جي رديفن ”لڦ“ ”ڦٻ“ لي اها نيڪا ڪئي آهي ته اهي ڪن- رس وارا ڪونهن يا اهي شاعراڻا يا شيرين ڪونهن. اهي لفظ پل ٻڌهجي سر ڪن- رس يا ڪرنا مٺا نه هجن.

پـــر ليکراج عزيز انهن ڏيهي اصطلاحي ٻولـــيءَ ۾ جيڪو شاعراڻو خيال يا خمار پيش ڪيو آهي، سو هن جي شاعراڻي قوت، قابليت ۽ ڪماليت ٻڌائي ٿو جنهن جو ذڪر پارس جي اڄوڪي اعليٰ سنڌي شاعر شيام هنن لفظن ۾ ڪيو آهي:

عزيز جي عظمت جو بنياد آهي سنڌي زبان ۽ علم عروض جي باريڪين تي قابو، محاوره دار اصطلاحن ڀري ٻولـي، مان نٿو سمجهان ته جهڙس ڪنهن ٻئي شاعر استعمال ڪئي آهي ... دقيق وزن تـــي سخت زمينن ۾ عمدا غزل چيا اٿس. غـــزل جـــون ساريون ترڪيبون سندس **ڪليات** ۾ موجود آهن .... عزيز هڪ قادر الڪلام شاعر آهي."

هڪ ترقي پسند شاعر موتي پرڪاش به "ڪليات عزيز" تي خيال ۾ لکي چيو آهـــي، "سندس شروعاتي ڪـلام ٻوليءَ جي لحاظ کان دقيق هوندي به واهه مـان واهه، ڪيڏو ڇڏي عشق.... ۽ محبوب عزيز صاحب جي ڪلام جون محبوب ترين ۽ شيون هيون .... ان ۾ شڪ ڪونهي ته سنڌي ٻوليءَ جا هاڻوڪا ۽ مستقبل جا شاعر "عزيز" جي محبوب جا حوالا ڏيندا." *

ٻئي هڪ ترقي پسند شاعر ارجن شاد ڪليات عـزيـز ۾ ڏال محبوب کي ڪيل شڪايت واري غزل "مري ويندا سين" کـان اتساهت ٿي ساڳئي بحر وزن ۽ قافيي سان اڄ جـــي محبوب کـــي ڪيل شڪايت وارو غزل "هليا ويندا سون" لکيو هو.

عزيز جي غزل جا ڪجهه شعر هي آهن:-

"هجر جا سڀ سهي آزار، مـــري ويندا سين،
دل لئي ٻڌ رکي اي يـار، مـــري ويندا سين،

---

* سنڌو ڌارا (هفتيوار) ۱۲-۹-۱۹۷۱

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

آ، گلي لڳ اچي دلدار، مري وينداسين،
زندگي صرف ٽي ڏينهن چار، مري وينداسين.”

شاد جي غزل جا ڪجهه شعر هي آهن:-

”آءُ ٻوليا نہ ڪريون پيار، هليا وينداسين،
ڪيسين هتي رهبو ڀلا ڌار، هليا وينداسين.
جا گهڙي گذري، ڪري ڪين لڀي شال موٽي،
زندگي آهي گهڙيون چار، هليا وينداسين. *

البت عزيز جي عشقي شعر جي وڏي خامي اها آهي جو هن جو محبت جي باري ۾ جيڪو تصور ڏنل آهي سو ذري گهٽ روايتي آهي- جهڙو ان پارسي، اردو شاعرن وارو، جيڪي خيالي مذڪر معشوق جي حسن ۽ بي وفائي، فراق ۽ وصل، ناز ۽ نياز نسبت ٽي شعر گوئي ڪندا هئا. ان تصور موجب معشوق جي ملڻ سان مقدر بدلجي ويندو آهي ۽ اُن پنيان دل، ايمان سڀڪجهه گهوري ڦٽو ڪيو آهي. عاشق، معشوق جي ناز تان، نياز وچان سڀڪجهه نڇاور ڪري ڇڏيندو آهي. عشق جي غم کي وٺي، عمر گذاري ڇڏي آهي يا معشوق جي زلفن ۾ وڃڻ سان آرام ملي ويندو آهي وغيره. خود عزيز جي لاءِ بہ مذڪر فعل ڪم آندل آهي. ليڪن اڄ عشق جي باري ۾ اهو جهونو روايتي تصور بدلجي ويو آهي.

اڄ خيالي مذڪر معشوق جي جڳهه، هڏ ماس جي پتلي ورتي آهي، جنهن سان محبت واسطي ۾ ٻہ مکيہ رنڊڪون آهن- سماجڪ ۽ آرٿڪ پڌن. اهي ٻئي محبت روپي محلات جا دربان آهن، جنڪي هٿائڻ سان اُنکي حاصل ڪري سگهجي ٿو. اها ڪا پري پيڪر يا سونهن جي ديوي ناهي، پر اها

---

* نئين دنيا مخزن ڏياري نومبر ١٩٥٨

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

مرد جي همسفر عورت آهي.

اڄ اسانکي ٻئو عشق جو غم ڪٿي ستائي، پر جهان جا ٻيا به ڪيترائي غم آهن. عشق اڄ عيش جي چيز ناهي، بلڪ هڪ ضرورت آهي، اهڙي جهڙي روٽيءَ جي، علم جي يا اجهي جي ضرورت آهي. عشق جي ضرورت ٻين ضرورتن سان گڏيل پيئي آهي.

عزيز نه عشق کانسواءِ ٻين ڳالهين جي اهميت محسوس ڪري انهن لي ٻشعرگوئي ڪئي آهي. اها ڪليات ۾ نه قلمبند آهي. البت اها ٿوري آهي، جا سليس ۽ سهڪ ٻوليءَ ۾ نه آهي. اهو ڪلام سنڌ جي لوڪ ڪهاڻين، ملڪي حالتن، انساني قدرن ۽ قدرتي نظارن بابت آهي.

لوڪ ڪهاڻين وارن ڪردارن جي ٻولي نه رڳو نيٺ سنڌي آهي، پر سنگيت ڀري ڀي آهي. سهڻي ميهار، ليلا چنيسر ۽ عمر ماروئي جي قصن بابت چيل غزلن جا ڪجهه شعر ڏسو:-

١- محبت ۾ مٺي ميهر جي نارن جئن لوڙ گهرجي
چڙي پيلي جي پر واهڙ ۾ واهر ريءَ ورڻ گهرجي.

٢- مٽيو موڙهي لون وڃهه مڃ ۾ ائٿي جي داسڙي سان دل
چنيسر چت ڪٽي جدهن ڪان سو ڄر ۾ ٿي ڄرڻ گهرجي

٣- ڪٿي جيڏيون ڪٿي جهالڪي، ڪٿي ساڄن ڪٿي سانگي
جيئڻ جاڙ آهي هاڻي، لوڙ ٿانئن چوٽ ناليمديس.

ملڪ ۾ اُن وقت جيڪا فرقيوار نااتفاقي آهي، تنهن اسانجي شاعر جي جيءَ کي نه جهوري وڌو آهي. هو هندو مسلم نفاق تي ڏاڍو ڏکي ٿي اتفاق (ايڪتا) لاءِ التجا ڪري ٿو ۽ اُن سري سان وڏو مسدس لکي ٿو. مذهب جي

رواداريءَ تي ٻه جدا نظم جوڙيا آهن. اُن سان گڏ ان اتفاق جي جڙ الڳ الڳ ايشور ۽ الهه ٻنهي جي الهام ۾ انساني اندوشواش قسمت ۽ قيامت جو ڀرم آهي هڪ عاليشان ريتيءَ ۾ تي پڇي پوري ٿو ڇڏي. ڏسو هتي ”اتفاق“ نظم ۾ ڇا ٿو چوي:-

١- وڏهي رت ٻار ۾ پنهنجا ٿي پنهنجن کي ستائن ٿا
... ٻين جي حال ڀلا تي اندر جو سڪ ڦٽائن ٿـا.

٢- رياض اتفاق اڄڙي سـان ٻوي قـوم وڃي سـب
اتفاق- قـوم کـان اڄ آبروي قـوم وڃي سـب.

”مذهب“ شعر ۾ عـزيـز چوي ٿو ته ڌار ڌار ڌرم هڪ ندي ۽ ساگر جون لهرون آهن، جن ۾ ڪو به فرق يا ڀيد ڀاو ڪونهي ۽ هڪ ئي اصول ۽ آدرش ۽ منزل مقصد اٿن:-

”دنيا ۾ ڪائي شيءِ ٻه ٻئي بي طريق نـاهه
سڀ جو اصول آهه ٿيو هڪ، ڪو فريق ناهه
ٻڌجي ندي ٿي وهڪ جـي هڪڙئي لهر سـان
اکري جبل مڇهان ٿي ملي پنهنجي ٻهر سـان

چئن سٽن جي هيٺين رباعيءَ ۾ به عزيز عمل ۽ عقل جي خيال کـي اهڙين سمايو آهي جئن ڪو ساگر هڪ گهاگهر ۾ سمائجي:-

”هڪ ڏينهن ٻڌون پيا ته قيامت ٿيندي
عملن جـي عدالت ئي ته قسمت ٿيندي
قسمت ٿا چون ڪم ٿي ڪرائـي جڳ ۾
قسمت کان ٿيا ڪم، ڇو عدالت ٿيندي؟

عزيز ”ڪليات“ ۾ هڪ طرف فرقيوار ساز سلوڪ جو سنيهو ڏني ٿو ته ٻئي طرف ديسواسين کي پنهنجي آجـاڻي اوج ۽ اقبال کان آگاهه ڪري ٿو ته ڌارين جي غلاميءَ جو گهانگهو لاهڻ لاءِ پنهنجي جند جان قربـان ڪرڻ لاءِ به

جاڳائي ٿو. غلاميءَ ڪري ڀارت جي وچالي پراڇين شان مان
ئي اُرمان ظاهر ڪندي للڪاري ٿو:

(۱) ڀارت سڪندري سا قسمت ڪٿي آ لڌهجي
عبرت جو آئيدو هئي صورت ڪٿي آ لڌهجي
(۲) ڪاڏي ويا سونا ڪوچا، هرڪنهن کي همت نڱين ٿو
هيرن ۾ ئي تُرئين تون دولت ڪٿي آ لڌهجي.

"ديس جو ويچار" واري گيت - ڪونا جو ۾ هڪ هڪ
بند قوميت جي جذبي سان سرشار آهي. رڳو هڪ بند ئي
ئي قناعت ڪجي ٿي:

خاڪ - وطن لي جن جند واري
جيوت اُن جي ئي سوڀـــاري
مـــرندي جيئرا ٿيا چـــوڏاري

ڳائن اُن جا گيت هزار - ديس جو ڌر ويچار دل ۾
وطن جي هيٺئي حالت ۽ آزاديءَ بابت سوچيندي ليکراج
عزيز، مزدور ۽ مظلوميت لي به سوچي قلم هلائي ٿو. اُن لاءِ
انصاف، عزت، برابري ۽ برادري جهڙن انساني قدرن جي
حمايت ڪري ٿو. "مزدور" نظم ۾ چوي ٿو:

انگ اُگهاڙي ۽ بـکئي پيٽ لئه حيران آهي،
زندگي هن کي ڏکي، موت تيرو آسان آهـــي.
چڱن پٽسن جي ڪمائي لئه ڪڙهي ڏينهن سارو،
پـــاڻ جهڙن جي اڳيان ڦرلدو ولـــي و بچارو.
ساري دنيا جو آهي جنهن لي ٿيو دارومـدار،
هـــاءِ! مـــزدور رهي سو ٿو جهان ۾ لاچـار.
ڪو نه هنجو ڪو رهيو آهي ڪٿي عز و وقار.

اَڌ صدي کن اڳ لکيل "مزدور" لي هن شعر جهڙو سند
۾ لکيل ٻيو ڪو هڪ اَڌ شعر هجي نه هجي، خود اُنوقت

هندي ۽ اُردو شاعريءَ ۾ به مزدور تي لکيل شعر جابجا پاپرا نظر ايندا. عزيز جو هي شعر اسانکي اُن زماني ۾ هندستان ۾ شروع ٿيل ترقي پسند ليکڪن جي هلچل جو اثر ٿو لڳي.

عزيز طوفان نه رڳو مزدور واري متعين نظم ۾، پر ڪٿي ڪٿي غزل ۾ به انساني قدرن جي حمايت جي جهلڪ نظر اچي ٿي. پر ٽن نظمن ۾ انهن قدرن جو ظاهر ظهور ذڪر آهي. انهن مان به ”ٽوڪ“ ۽ ”ماتا“ نظم ته اڄ به مقبول آهن. ٽيون ”فلسفه زندگي“ پارسي آميز هجڻ ڪري گهٽ مشهور آهي. انهي آخرين بند ۾ دنيا لاءِ مشعل بڻجڻ جي هدايت ڏني ٿو:

”روشني چاهين ڏيڻ دنيا کي هيئن ٿي مشتعل -
شمع وانگر بزم - عالم ۾ جلا ٿج پنهنجي دل.“

”ٽوڪ“ جي پهرين ٻن مصرعن ۾ ٿي انجي عظمت جو چا ته اظهار ڪيو اٿس:

”اي نار من لئي جان، اي غمزدن جي راحت -
اندر جي آرسيءَ جي صورت جي آهين مورت.“

”ماتا“ نظم جو هڪ هڪ بند هنجي مهانتا جي مهما ٿو ڳائي ته، اهو لفظن ۽ اصطلاحن سان به ٽمٽار آهي. چوي ٿو:

١- ”آب - حيات کان گهٽ جيجل! نه تنهنجي اُلفتي -
ٿي زندگيءَ جو چشمو تنهنجي ڪنار ماتا!

٢- جيجل جي هنج هندرو آسمس آهي لولي -
لوڏي سمهاري سک سان جانيءَ جو هار ماتا!

”ڪليات“ ۾، شاعر غزل گوئي کانسواءِ فطرت نگاري ۾ ٿي پنهنجي فني قوت ۽ شاعرانه عظمت پسائي آهي. بهار، برسات، آسمان، سج لهڻ، اُڀرڻ، چانڊوڪي، تاج محل،

حيدرآباد وغيره جي من موهيندڙ منظرڪشي ڪئي آهي.
رڳو اِن بيتن ۾ بهار جو چا نه لڪتدار اظهار ڏنل آهي.
١- آيو ڪٽي بهار چمن ۾ هزار گل-
نارين لي ۽ ٻڍن لي ٽڙيا بيشمار گل
٢- ٻالو ڪنوار- باغ جي ساڻو نئون لباس-
سينگار ڪيا وڻن نه ٽڙيا زيبدار گل.
برسات وقت وڄن جي چمڪاٽ ۽ آواز ۽ ڪڪرن جي
گهگوڙ جو عزيز چا نه رنگين تصور پيش ڪيو آهي:-
١- ابهليون برق تبسم ڪان ڪٿي ٿيون ڪرن،
حورن بي ساخته جنت ۾ کڙيون بيٺيون کلن.
٢- بادلن جو هي گڙڻ ۽ هوا هوا جا گهوگهاٽ،
ساز سارنگيون وڄائي ٿو فلڪ ڪايو ناٽ.
شاعر "آسمان" واري شعر ۾ سڀ اُڀرڻ ۽ لهڻ جي
گهڙي نه دلپذير تصوير ڪشي ڪئي آهي:-
سڀ لنهجي ڏينهن جي محفل ڪي اي فلڪ ميايو
پر وقت شام اُن ڪي تير- فراق گهايو،
جنهن لڳندي خون هنجي سڀ جسم جو وهايو،
ايوان لال اُڪان لنهجو اُطر ۾ آيو.
تاج محل جو سهائي رات وقت، سڪڻين چنڊ سڻن ۾ ۾
چا نه سهڻو چٽر چٽيو ويو آهي:-
سنگمرمر ۾ جي لنبڙا ٽا جواهر جهرڪن،
چڻ سهائيءَ ۾ ٽيا رنگين ستارا روشن
قسمين قسمين جي مجهس لعلون هٽي هت پسجن
چٽڪ بلور جي فانوس ۾ شمعون ٿيون ٻرن.
چانڊوڪيءَ واري نظم ۾ وڻن ٽڻن، لهرن لهرن لي چانيل
روشنيءَ جي راڄ جي، عزيز اُها جاندار عڪاسي ڪئي آهي

جو پڙهندڙن کان ازخود واهه واهه لکرايو وڃي:-

ڏس وڻن مان ڇٽي ٿو نور انهن
ڇٽي ڇاٽيءَ مان مينهن پوي جئين
لهرون پاڻيءَ ۾ انهن ورڪن ٿيون،
گويا تلوارون رڻ ۾ چرڪن ٿيون.

هيراباد جهڙي حسن ۽ فتنن ۾ ٻُڏل سان ڀرپور چمڪندڙ ليکيو ويندو هو ۽ جتي اسانجو سهڻو شاعر پاڻ رهندو هو، تنهن لئي لکيل قصيدي ۾ ڪيل منظر نگاري - مبالغه آميز هوندي به، وڻندڙ آهي:-

١- هر در و ديوار لئي سون چانديءَ جي جڙت
قصه فردوس برين گهر گهر ٿيو هيراباد جو.
٢- رشڪ کان ٿي ٿو پوي چهرو شفق جو پڻ سفيد
ڪهڙو سهڻو صبح جو منظر ٿيو هيراباد جو.

عزيز جون "ڪليات" جي پهرين ڀاڱي ۾ مصر جي راڻي ۽ ڪيمياگر ٻالي مثنويون ڏنل آهن. عزيز کان اڳ فقط ٻن جهونن سنڌي شاعرن هڪ هڪ مثنوي لکي هئي. پر جديد شاعرن ۾ عزيز ئي آهي جنهن ڀرپور مثنوي لکڻ جي شروعات ڪئي. هو مصر جي راڻي (پيو ڇاپو) جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته "مثنوي جي ڀرپور خوبي آهي.... ڪهاڻيءَ جو سلسلو.... ٻي خوبي آهي صورت نگاري يعني اکين آڏو صورت حال هوبهو قرب لڳي.... انڪانسواء الدر جا اُڌما ۽ اُڌڪا.... سرل ۽ زوردار طريقي سان ادا ڪجن...."

پر "مصر جي راڻي" ۾ ڪهاڻيءَ جو سلسلو ۽ صورت نگاري هوندي به اها اثردار ڪانهي. ڇو ته اُها سرل ۽ زوردار طريقي ادا ڪيل ڪانهي. هڪ ته ڪهاڻي صفا ڏاري آهي، ٻيو ته اُنجي ٻولي، ڪليات جي ڪافي غزلن جي

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

بيت ۾ گهٽ ڏکي هوندي به پارسي آميز آهي. موضوع به مکيه طرح عشق محبت وارو آهي. ان سان گڏ محبت جي ڪري جنگ جو به چڱو ذڪر آهي. ته به نه ڪهاڻيءَ سان ۽ نه ان جي بياني ٻوليءَ سان ڪا پختائي محسوس ٿي ٿئي. "ڪيمياگر" جي آکاڻي به اردو تان ورتل آهي ۽ آهي به تمام مختصر. انڪري خاص اثردار نه ٿي لڳي. اها به "مصر جي راڻي" مثنوي ۾ جيڪڏهن اهو ئي قصو مصر ديس جي بدران سنڌ جو نه ته هند جو ٿي ها ته ضرور دلچسپ لڳي ها ۽ اهڙا محبت ۽ جنگ جا قصا اسان وٽ نه جام آهن. انڪري ظالم ۽ مظلوم جي جنگ ۽ ملڪي محبت جي جذبي وارا ٿورا سليس بيان ٿي متاثر ڪن ٿا جو ان زماني ۾ اسانجو ديس ڌارين سان جنگ جوٽي رهيو هو. جنهن هيٺيون ڪجهه مصراعون ڏسو:-

١- ڪريو سر باز سر قربان وطن تان،
ڪٽو سانگو سراسر جان و تن تان.

٢- لڙائي کيل آهي يارن جو ٿيندي،
جتي آزادگي خطري ۾ ايندي.

٣- مرڻ پنهنجي وطن لئه مان آهي،
بهادر لئه وڏو اِي شان آهي.

٤- جهلڻ سيني ۾ خنجر ناهه دشوار،
غلاميءَ ۾ جيئڻ پر آهه آزار.

٥- ڇڏي عزت جيئڻ بيڪار آهي،
مرڻ ان کان چڱو صدبار آهي.

٦- اٿو ايمان فقط حب الوطن ۾،
رکو ويساهه پارو هن سخن ۾.

سراسري طور ڪليات - عزيز نه رڳو شاعر جي شخصيت، علميت ۽ ادبيت جو پر ڪجهه پنهنجي وقت جو به آئينو آهي.

باب (۵)

ادبي مضمون نويسي

ڪليات عزيز جي اشاعت کان اڳ ۾ يعني ۱۹۴۱ ۾ ليکراج ڪشنچند جي مضمونن جو مجموعو "ادبي آئينو" شايع ٿيو جنهن کيس مضمون نويسن جي اول صف ۾ آڻي بيهاريو. هن کان اڳ عزيز نثر جي هڪ اهم شاخ ناٽڪ نويسيءَ کي اوج ڏني هئي ۽ ۱۹۳۱-۱۹۳۳ واري دور ۾ هڪ اٺن پنجن ٽي نفصلا وڏا ناٽڪ لکي ۽ اسٽيج تي پيش ڪري پاڻکي سليس ۽ سٺي سنڌي لکندڙ سٺو ناٽڪ نويس ثابت ڪيو هو. ان زماني ۾ ئي هن مضمون نويسيءَ تي به قلم هلايو هو. سندس مضمون درسي ڪتابن ۾ به اچڻ لڳا هئا، جيئن اڳيئي پڙهايو ويو آهي. انهن مضمونن جي به سنڌي ٻولي ۽ عبارت ناٽڪن جي ٻولي ۽ عبارت وانگر سليس هئي.

"ادبي آئينو" ۾ ۲۹ گوناگون موضوعن جا مضمون هئا. انهن جي ٻولي معنيدار ۽ محاوريدار هئي ۽ عبارت ادبي ۽ عالماڻي هئي، جنهڪا سنڌي ۽ پارسيءَ جو مٺو ميلاپ آهي. هيءُ ڪتاب نه صرف پنهنجي زماني ۾ پر اڄ به سنڌي مضمون نويسيءَ کي اوج ڏيندڙ هڪ اهم اضافو ليکجي ٿو. ان وقت کان ورهاڱي تائين "ادبي آئينو" سان ڀيٽجندڙ مضمونن جو مجموعو اڃا ٻيو ڪو

هوندو. سنڌ سرڪار جي ادبي صلاحڪار بورڊ عزيز جي ان ڪتاب لاءِ ۱۹۴۱ ۾ انعام به عطا ڪيو هو، جڏن ڪيس "ڪليات عزيز" ۽ "غريبان مار" (ناٽڪ) تي به انعام مليا هئا.

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي پنهنجي "نثر جي تاريخ" ۾ "ادبي آئينو" جي الهاسڪ ۽ ساهتڪ ڪٿ ڪندي لکيو آهي، "ٻيون مضمونن جو مجموعو جنهن لاءِ ساڳئي سال سرڪاري ادبي بورڊ جو انعام ڏنو ويو هو، سو ليکراج "عزيز" جو "ادبي آئينو" (۱۹۴۱) هو، جنهن صاحب نثر ۾ طبعيت آزمائي، ثابت ڪري ڏيکاريو ته هڪ ڪامياب ناظم، ڪامياب ناثر به ٿي سگهي ٿو ۽ شاعراڻي پرواز ۽ رنگين زبانيءَ سان نثر کي به سينگاري سگهجي ٿو. هن ڪتاب ۾ عزيز صاحب پنهنجي دستوري فارسي آميز ٻولي عبارت کي گهٽ دقيق بڻايو هو ۽ هر وشيه جي اپٽار، پنهنجي احساسن ۽ جذبن ذريعي اهڙي اثرائتي ڪئي هئي جو هيءُ ڪتاب تخليق ڪندڙ جي حيثيت (شخصيت؟) جو آئينو بڻجي پيو."

پروفيسر ملڪاڻي وڌيڪ لکي ٿو، "منجهس هرقسم جا بياني، مذاقي، ادبي، فيلسوفاڻا مضمون هئا، جي سڀ موزون اصطلاحي ٻوليءَ ۾ پيش ڪيل هئا... هن ڪِتِي ته سنڌي مضمون نويسيءَ کي چڱي اوج ڏني..."

ليکراج "ادبي آئينو" جي مهاڳ ۾ لکيو هو، "هي ادبي آئينو منهنجن ٿورن پريشان خيالن جو مجموعو آهي، جنهن ۾ خيالي، بياني، مذاقي ۽ فيلسوفاڻا مضمون درج ٿيل آهن."
ليکڪ مضمون نويسيءَ جي اهميت پڌائيندي لکي ٿو، "مضمون نويسي اهڙو شريف فن ۽ اهم شغل آهي جنهن ذريعي بلند خيالي ۽ اعليٰ ترقيءَ ڪانسواءِ ملڪ جي اخلاقي،

پڙهندي، معاشري ۾ نمايان خدمت ڪرڻ جو عمدو موقعو
ملي ٿو ۽ ماڻهو پنهنجي روحاني جذبن ۽ دلي خيالن جي
پوري پوري ترجماني ڪري، پنهنجي آواز کي ملڪ جي
ڪنڊ تائين پهچائي، مثل ديس ۾ همت ۽ جوان مرديءَ جو
روح ڦوڪي ان کي زندهه بڻائي ٿو...“

مٿين بيان مان ظاهر آهي ته عزيز مضمون نويسيءَ کي
ملڪي خدمت جو وسيلو سمجهي ٿو. ان ڪري ئي هن جدا
جدا وشين وارن مضمونن ۾ انساني زندگيءَ جي ڀلائيءَ لاءِ
ڪو نه ڪو نقطو ٻڌايو آهي، پوءِ ڀل ته مضمون خيالي هجي
يا بياني، فلسفاڻو هجي يا شاعراڻو، علمي هجي يا اخلاقيءَ
ملڪي هجي يا مذاقي. هن جنهن چٽائيءَ ۽ صفائيءَ سان
پنهنجا خيال سڌي سنئين عبارت ۽ سهڪ سنڌي ٻوليءَ ۾
پيش ڪيا آهن، سي سڄي قوم جي ڪن تائين پهتل آهن.
ان ڪري ئي ان زماني کانوٺي اڄ تائين ”ادبي آئينو“ جي
مضمون نويسيءَ جا مثال ۽ حوالا ڏنا ويندا آهن ۽ ان ڪتاب
جا ڪافي مضمون سيڪنڊري درجن کانوٺي ڪاليجي درجن
تائين درسي ڪتابن ۾ پڻ داخل ڪيا ويا آهن.

عزيز هڪ ئي وقت شاعر به هو ته تنقيدنگار به هو ته
ٻوليءَ جو ماهر به هو. ان ڪري هن نه رڳو لڪ ٽور ۽ اوک
ڊوک ڪري وسيع موضوع جي درياهه کي دڪيءَ ۾ سمايو آهي پر
اظهار کي به اصطلاحي ۽ ڪرامت بڻايو آهي. ڏسو ”سهاڻي
رات“ مضمون ۾ ڇا ته نقاشي ڪئي اٿس: ”ڪڏهن ڪڏهن
اُڀرندو چنڊ ڇڏي ڇمر جي نقاب مان اڀاري ڪنوار وانگر
ليڪا پائيندو آهي، اُن مهل ڪيئن نه سندس نور ڪڪر جي
گهونگهٽ مان مشعل مثل پيو پُسندو آهي ۽ سندس جوڀن
سوڀ ڪڪر به صاف سهيءَ جي نڪرن جهڙان ڀيا
پاسندا آهن.“

خيالي مضمون ”اميد“ ۾ چوڻو، ”سمسار ساگر ۾ لُڏهندڙ ترهو ٻڏندڙ کي بچائي ٿو ۽ لڏهندڙ ٿورو تصور ۽ اُڪهي کي سگهه، مفلس کي جيئرو، فقير کي امير بڻائي ڇڏي ٿو.“

”سچ جو اُلهڻ“ مضمون ۾ پڇاڙي ڪهڙي نه معنيٰ ڀري ڪئي اٿس: ”قدرت لڪڻي ۾ ڪهڙا نه نيرنگ ڪري ٿو ڏيکاري! مگر سندس ڪاروائين جي دفتر جو ورق ورق صبر ۽ تحمل جي عجيب سبق سان سينگاريل آهي.“

”جيئن سو هرڻ هماءُ“ واري مضمون جي هڪ جملي ۾ ڪهڙي نه فنائيت لوح ۾ جد وجهد جو فلسفو ڏنو اٿس: ”جيسين پاڻ ٻڏو جيءَ کي جفا ڏيئي، ساڻس جو ساٿ ڪو پلي، جهڙيون نه جهاڳيندو، تيسين سمسار ساگر ۾ مطلب جو موتي هٿ نه ايندس.“

”عشق جي ڳالهي“ واري مضمون جو اُتم هنن لفظن ۾ ٿو ڪري: ”اُهي پنهنجن دعويدارن جا ڏاڍا ڏکيا امتحان وٺن ۽ انسان جي دل کي قرب جي ڪٺاريءَ ۾ قابو ڪري، آزمائش جي اڳيٺيءَ ۾ وجهي، سون ڪري ڪڍن ٿا.“

”ساميءَ جا سلوڪ“ عالماڻي مضمون ۾ هيڏو سنجهو ڪيئن نه پنهنجي عاشقاڻي ٻهڪڻي ٻوليءَ ۾ ٿو ڏئي: ”سامي صاحب معرفت جي ميخاني جو ساقي ٿيو ويٺو آهي ۽ سلوڪ جا پيالن تي پيالا ڀري پيو پياري.“

”علم، ادب ۽ زبان“ واري ساهتڪ مضمون ۾ عزيز ڪيئن نه آخرين جملي ۾ انهن جي اهميت ٿو جتائي: ”علم، ادب ۽ زبان قوم جو روح آهن ۽ جنهن قوم جو روح مرده آهي اها لوٿ برابر آهي ۽ لهوارو لڙهيو وڃيو تڪراءَ ۾ غرق ٿئي.“ هي لفظ نه اڄ ۾ نت نوان پيا لڳن.

شعر و شاعري“ مضمون ۾ شاعر جو چٽو چٽڻ لاءِ ٿا نه

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

هڪ سٽ کي استعارن سان سينگاريو اٿس: ”هو گهڙي به هند ۽ گهڙي به وقت ٻاڻ ۾ هڪ آباد محفل آهي، جنهن جو روح به ٻاڻ آهي، شمع به ٻاڻ ته پروانو به ٻاڻ.“

”اتفاق“ واري ملڪي مسئلي جي مضمون ۾ ايڪتا جي اهميت ٻڌائيندي چوي ٿو: ”اي اتفاق! تنهنجي قدم پوندي ئي قوم مان ٻزدلي، ڪمزوري، بي عزتي، غلامي ۽ بد اخلاقي جهڙا منحوس مرض هميشه لاءِ نڪري وڃن.“

پر ان هندو مسلم نفاق جي پس منظر ۾ لکيل ”لطيفي لات“ مضمون ۾ ته ڳتو اتحاد جي اهميت چٽيءَ طرح سمجهايل آهي پر شاهه لطيف جي ڪلام کي نئين زماني جي نگاهه سان ڏسڻ تي زور پيل آهي. ليکڪ چوي ٿو: ”هيستائين شاهه جي رسالي کي فقط سلوڪ ۽ تصوف جي نگاهه سان ڏٺو پئي ويو آهي ... منهنجي خيال ۾ شاهه جي ڪلام تي نئين سر نگاهه وجهڻ ۽ ان تي ٻيهر غور ڪرڻ جي ضرورت آهي... مذهبي بشريت (انسانيت) وطنيت، قوميت، حريت (آزادي) جي تعليم سان گڏ محنت ۽ عمل ڪرڻ جي به بار بار اپٽار ڪيل آهي... جيڪڏهن شاهه جي ڪلام تي فقط تصوف جو رنگ چڙهيل هجي ها ته هو هر دلعزيز نه ٿي سگهي ها، چاڪاڻ جو ڪو به ڪلام جي پنهنجي زمين، زمان، حال، قال جي موافق نه هوندو ته هموطنين کي دلچسپ نه لڳندو ۽ نه ڪا دلاويزي پيدا ڪندو.... تنهن ڪري شاهه جهڙي لاثاني شاعر... جي ڪلام مان پورو پورو فائدو وٺڻ گهرجي جيئن هنجي عالمگير عشق جي چڻنگ اسانجي چوليءَ پوي ۽ اسين هڪ ٻئي کي وڻين وارا ور وجهي، ڳلي لائي، وڇوڙي جون سؤ سالن واريون سڪون لاهيون ۽ وطن جي باغ ۾ ٻيکين وارا مٺڙا ڪري ديس جي بهار جا روح

رڳو ڀڄائيندڙ راڳ ڳائيون...."

هي مضمون نه رڳو ”ادبي آئينو“ جو پر اڄ ڏينهن تائين شاهه جي ڪلام کي، رڳو تصوف جي نگاهه سان ڏسڻ جي مخالفت ڪندڙ مضمونن ۾، هڪ بهترين مضمون آهي، جو اڄ به اڌ صدي کان پوءِ معنيٰ ڀريو لڳي ٿو. هن مضمون جو سنيهو، اُن وقت ڦهليل ترقي پسند ويچارن جو اثرائتو هو، جن کان ڪي ٻيا بزرگ ليکڪ پڻ متاثر ٿيا هئا.

اَدبي آئيني ۾ گنڀير مضمونن سان گڏ پنج مذاقي مضمون به آهن:- منهنجي ٽوپي، مان جيڪر ڪارو هجان ها، رنگ ۾ ڀنگ، جيون جت ۽ مقاطعن جو نيلام. اهي سڀ دلچسپ ۽ ڪامياب آهن. انهن مان ظاهر آهي ته عزيز کي مذاق ۾ به دسترس هو. اَلبت ان مذاقي لکڻيءَ جي ڪجهه جهلڪ سندس ناٽڪن مان ملي ٿي ته طنزي قوت جي جهلڪ وري ڪليات عزيز مان ملي ٿي. پر عزيز جو مڪمل مذاقي روپ هنن مضمونن مان ئي سڌ ٿئي ٿو. سندس ڪن همعصر ليکڪن کي اهي مذاقي مضمون وڻيا هئا. عزيز انهن مضمونن ۾ مذاق لاءِ نه ڏنو هو. پر اُن پٺيان هميشه سماجي مقصد رکيل آهي، جنهن چاچي چٽي نه ڇهنبڙي به پائي.

”منهنجي ٽوپي“ مضمون ۾ هندو مسلم ڀيد ڀاو کي ننديو اٿس، جيڪو هڪ هندوءَ طرفان، سياري لاءِ مسلمانڪي ٽوپي ڪمائتي سمجهي، پائڻ ڪري، پيدا ٿيو آهي. اُن سان گڏ انگريزن جي نقل ڪرڻ واري ذهنيت کي به اي نقاب ڪيو اٿس. چوي ٿو: ”اسين انگريزن جي لباس جو نه ڇا مگر ساري هلت چلت جو پورو پورو نقل ڪري رهيا آهيون، ڏنهن هوندي به ڪو مائٽ يا دوست ٽوڪي ٿو، .... پر

اسين هندو مسلمان ٻاٽر صدين کان هڪ ٻئي جا پاڙيسري آهيون... سي هڪ ٻئي جي ٿوري ڳالهه تي ڪيئن نه ٻڌڪڻي ملڪي ڳالهه کي نفرت سان ڏسي ٿو ڪيون ٿا.“

”مان جيڪر ڪارو هجان ها“ ۾ گوري ڇوڪريءَ لي ڪرو ڪرڻ وارن جي ڪل اڏائي ائس. ليکڪ چوي ٿو: .... هرڪو اڇي ڇوڪريءَ وارو ڳالهڪي سهڻن جو سردار پڻ سمجهندو ۽ ڳالهيندو ته آءٌ ڪا اڪيلي ڇوڪري ڏسين ڏٺو آهيان. اڄڪلهه گورو گهڻو، لالو ٻيڇو، ٿيئو ٿيڻ جيڪو گهران رسي، سو ڇن جا چت ڇٽي ڳالهه کي ٻيو اڇو بڻائي.

”رنگ ۽ پينگ“ مضمون ۾ مذاقي نوع ۾ گوناڳي جيوت جي هڪ جهلڪ ڏنل آهي. شڪار ڪرڻ وقت برسات ڪيئن رنگ ۾ پينگ وڌو ۽ ڪيئن اهو وقت ڪڇهرن ۽ ڪافين ۾ گذاريو لڌهڻ عزيز نيمت گوناڳي سنڌيءَ ۾ چٽو چٽيو آهي. لکي ٿو: ”اوهيڙن جي اوڪ لڳي وئي، ڇوڏس ميڻهن ٿيهه ٿيهه ٿمڻ لڳو. ترانن ۾ ترڪڻ ٿي پئي... ٻنارن جي چانڊ ٻڌائي پت ڪري چڙهيو... چلر ڇچهه، ڇڏيو ڀر نارا ٿڪيون ته تار ٿي وئون. اسين پنيءَ ٻوڙ ٻاٽيءَ مان جهاڳيندا اچي اوطاق پهتا ٿياسين.“

”جيئڻ جت“ ۽ ”مقاطعن جو نيلام“ ڪئي، مضمونن کان وڌيڪ مختصر افسانا پيا لڳن، جن کي صفحا ئي ٻين کان گهٽا ڏنل آهن. انهن ٻنهي ۾ ڪهاڻيءَ جون سڀ قدرون ۽ خوبيون آهن.

مکيه ڳالهه جيوڻ جت جي سيرت نگاري ئي سهڻي ڇٽي ائس ۽ گفتگو کان ئي ڪم ورتو ائس. اُن ۾ ڪردار نگاري ڪرڻ کان سواءِ زميندارن جي بي انصافي ئي بي نقاب ڪئي ائس. جيوڻ والان ٿي چوائي ٿو: ”اڄ زميندار چوريون پيا

ڪرائين، پڙهڻ ۽ لکڻ ته ايندو ڪونه، لکي ڄاڻن ٿا، ڪيئن ته ليکن ئي هٽن جا، ۽ ٿورو پڙهيو ٿا.

"مقاطعن جي نيلام" ۾ جيوري جو نالو ۽ هنن جي زندگي جي تصوير آهي. اُن ۾ وڏي آفيسرن جي ڪاٺ پراڻن جو هڪ کيل آهي. مقاطعن جي نيلام ڪندڙ آفيسر کي نه وقت جي پرواهه ۽ نه نيلام جو اونو. جيڏي مهل ڪيس نيڏي مهل اچي، جڏهن پيڙهوالي وارن ٿر چوائي: "هيءَ ته آهي اسانجي صاحب جو ۽ ڪيئن نه ڪڏهن ڪي ڇاڙهيو اوهان ٿيو وڃو آهي. جڏهن وقت وڏيس لڳو ۽ وقت اچي، جڏهن وقت وٺيس تڏهن وڃي. اسين آهيون جو سنڌس حضوري ۾ ڪاڏو پيٽو حرام ڪرڻ همت پڌرو پيئڻا آهيون. ٿر تفاوت پيو نه موچڙا منهن ۾ .... پيا ڪٽي پيٽ لاءِ مٽا ڏيون."

جيڪڏهن عزيز افسانن ۾ پوري آب تاب سان قلم هلائي ها ته ضرور ڪامياب وڃي ها.

مٿي ڏنل حوالن مان ظاهر آهي ته عزيز جي ٻولي ٻهڳڻي آهي جيڪا هڪ جديد اثر جي تخليق ٿي. ڪٿي اُها نيٺ ۽ چيڏي آهي ته ڪٿي عالماڻي ۽ ادبي آهي، ڪٿي رونق ۽ رنگين آهي، ڪٿي شاعراڻي ۽ شيرين آهي ته ڪٿي اصطلاحن ۽ تشبيهن واري آهي.

هنن مضمونن مان ليکڪ عزيز جا خيال معلوم ٿي سگهن ٿا جيڪي صاف پڌري پٽ پيا آهن. اهي قوميت ۽ انسانيت ۽ اخلاق ۽ آشاوادن جي ڀاونا سان ڀرپور آهن. البت ڪٿي ڪٿي اُهي پورو ڦهلاءُ نه پائڻ ڪري ڪي مضمون مختصر ۽ سطحي ٿي پيا آهن ته ڪي مضمون وري عشق محبت، ڏک سک بابت ساڳي ڳالهه دهرائيندڙ ٿي پيا آهن پر اُهي تمام ٿورا مضمون آهن. اهڙيءَ طرح ادبي آئينو جديد

مضمون نويسيءَ جو هڪ يادگار مجموعو آهي. اهو شاعر عزيز کي جديد مضمون نويسيءَ جو هڪ ارمانا سڏ ڪري ٿو. ان ۾ هو حقيقت پسند وڌيڪ ۽ رومانيت پسند گهٽ آهي.

پروفيسر پوجراج ٽاگراڻيءَ ٺيڪ ئي لکيو آهي ته ''اديبي آئيني ۾ هن سنڌي نثر کي چومت ئي آندو آهي. ٻولي سهڻي ۽ نزاڪتدار، خيال عالماڻا ۽ شاعراڻا، درياهه واري رواني، خيالن جي ڳت ۽ اونهائي- هي سڀ وصفون سندس نثر کي اوچ درجو ڏين ٿيون ... مضمون جي گوناگونيت جي خيال کان ''عزيز'' پنهنجو مٽ پاڻ آهي. قليچ بيگ چاهي کوڙومل، اجواڻي هجي يا ٽاڪرام ميرچنداڻي، ''عزيز'' هردلعزيز آهي. سندس رنگين ٻوليءَ لي ضابطو، مضمون جي ورچ، کيس سنڌي مضمون جي ميدان ۾ ممتاز جاءِ ڏين ٿا.'' *

---

* سنڌو ڌارا هفتيوار - ١٢-٩-١٩٧١

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

باب ڇهون

چار شعري مجموعا

اَدبي آئيني جي شايع ٿيڻ کانپوءِ ليکراج عزيز جي شعرن جا هيڪ ٻيا پنهنجا چار مجموعا نڪتا (۱) گلزار عزيز (۲) شاعراڻي شمع (۳) پڇتاءَ جا لڙڪ (۴) پيغام عزيز. پهريان ٻه مجموعــا شاگردن لاءِ هئا ۽ ۱۹۴۴ ۾ ڇپيا هئا ته سرڪاري اَدبي صلاحڪار بورڊ جو انعام به حاصل ڪيو هئائون ۽ پويان ٻه ۱۹۴٦ ۾ شايع ٿيل هئا.

اِهي چئني ئي مجموعن جي ٻولي ۽ عبارت ڪليات عزيز جي ٻوليءَ ۽ عبارت کان گهڻي سولي ۽ سليس هئي. اهو عزيز ۾ هڪ وڏو ڦيرو هو، جيڪو ”اَدبي آئيني“ جي نثر جي سولي ۽ سليس ٻولي ۽ عبارت جو نتيجو ٿي لڳو ته اُن وقت ۽ حالت جو اثر به هو.

اِن ڪري ئي گلزار عزيز جي مهاڳ ۾ عزيز لکيو ته ”جيئن زمانـــو ڦرندو رهي ٿو تيئن اسان جي خيالن ۾ به تبديلي اچي ٿي ۽ شعر به پنهنجا نوان رنگ روپ اختيار ڪري ٿو... مٿس وقت جي سچيتا جو اثر ضرور پوي ٿو جو هو عالمگير برادريءَ جو هڪ فرد آهي. اهو زمانو جڏهن عام ۽ خاص ماڻهو تصوف جي پيچيدن مسئلن جا شائق هئا ۽ رندانو ڪلام وڏي شوق سان پڙهندا ۽ ٻڌندا هئا، تنهن ۾ گهڻو ڦيرو اچي ويو آهي. اڄڪلهه اڪثر اهو شعر مقبول ٿوي

تو جو زماني جي مذاق ۽ وقت جي ضرورت موافق آهي، انهيءَ نقطه نگاهه کان گلزار عزيز خاص اهميت رکي ٿو جنهن ۾ قومي، اخلاقي، معاشري ۽ قدرتي نظارن وارو ڪلام درج ٿيل آهي ۽ نه فقط شاگردن لاءِ ڪارائتو ٿيندو پر علم جي استادن کي به پسند ايندو.“

جتي پهرين ٻن مجموعن ۾ خاص شاگردن لاءِ لکيل شعر هئا. اُتي پڇتاءَ جا ڳوڙهه ۾ ٽي مثنويون هيون ته پيغام عزيز ۾ سمورا قومي نظم هئا. انهن ته گلزار عزيز ۽ شاعراڻي شمع ۾ به ڪي قومي جذبي وارا نوان شعر وڌل هئا ته هڪ اڌ ڪليات عزيز وارو قومي ڪلام به ڏنل هو. پڇتاءَ جا ڳوڙهه مجموعي ۾ به هڪ مثنوي پارت جي غلاميءَ ۽ آزاديءَ جي وشيه واري ”غلام آباد“ نالي آهي جا ٽــي سندس دليان ناهيل اصلي مثنوي آهي. باقي ٻين مثنوين جـي ڪهاڻي ٻين رچنائن تان کنيل آهي. جيئن ته اهو سڄو دور آزاديءَ جي هلچل جـــو هو اهڪري ئـي هنن مجموعـن ۾ آزادي، قرباني، بهادري، قوميت، وطنيت ۽ ٻين اهڙن جذبن کي اهميت ڏنل آهي.

هنن ڇهن ئي مجموعن جي ڪـلام جي خاص خصوصيت آهي ٻولي ۽ عبارت، جا ڪليات - عزيز جي گهڻي شعر کان گهڻ دقيق ۽ گهٽ پارسي آميز آهي. ڪليات وارن ڪـن ساڳين وشين شاهه لطيف، بـــرسات، بهار، تاج محل، اتحاد وغيرهه لي گلزار عزيز ۽ شاعراڻي شمع ۾ سولا ۽ سليس شعر ڏنل آهن. جنس طور هڪ مثال ٿي قناعت ڪجي ٿي.

ڪليات - عزيـــز ۾ شاهـه لي لـکيل نظم جي پـارسيءَ واريءَ ٻوليءَ ۽ عبارت جي ٻين ته ڇڏيو خود پارسيءَ جي شيدائي ڊاڪٽر دائود پوٽي (مرحوم) به پڙيءَ پڙهگت ۾،

۱۳- آدرشي ڪانفرنس، جيڪب آباد ۾ (۱۹۵۳) شڪايت ڪئي. هن چيو ۽ "موجوده اديبن ۽ شاعرن جو نثر ۽ نظم نه زير- اضافت ۽ ٻين فارسي ترڪيبن سان ٽمٽار آهي ۽ پڙهندي ٻار ۾ پيو پڇجي..." عزيز جو مثال ڏنو *

ڪليات – عزيز جي شاهه واري نظم جي شروعاتي ٻڌن جي بيت ۾ گلزار عزيز ۾ ڇپيل شاهه جي شعر جي ٻه شروعاتي ڏسو ته ڪيتري نه سولي سنڌي ۽ سليس آهي، جيتوڻيڪ عزيز اُن ۾ به پارسيءَ کان پنهنجا پلاند ڇڏائي نه سگهيو آهي:-

"روز – اول کان کلي جنهن وقت قسمت سنڌ جي –
ڏينهن وانگر ٿي لکڻ پتري فضيلت سنڌ جي،
وشڪ – جنت سان ڏئي سنسار سبقت سنڌ جي-
گوشي گوشي ۾ رسي دنيا جي، برڪت سنڌ جي،
مشرق و مغرب ۾ هر جا هل هلي ويو سنڌ جو-
وڃي وڃي پاڳ هي کهڙو کلي ويو سنڌ جو."

"گلزار عزيز" ۽ "شاعراڻي شمع" ۾ اڪرام عزيز ٻارن لاءِ به ڪي ولدرائينديون، اخلاقي ۽ سکياداٿڪ گيت ڏنا آهن جهڙوڪ سچ، مرادان، اڪيل لهٽيدار، پوپٽ، تارو، صبح، ادب، ڪوڏر، انهن ٻنهي مجموعن جا گهڻا شعر ۽ ٻيا ٿورا نوان لکي، عزيز "ٻهڳڻ ٻول" (۱۹۷۰) مجموعو ڪيو هو.

پڇاڙي جا لڙڪ مجموعي ۾ ڏنل ٽن مان هڪ مثنوي ڪتاب جي سري واري، ٻين شاهراهه ۽ ٽين غلام آباد نالي آهي. پهرين انگريزي ليکڪ ٿامس مور جي لالا رخ ۽ ٻين "کهاڻي" مخزن ۾ ساڳئي سري واري رچنا جي ڪهاڻي تي ٻڌل آهي. پهرين مثنوي جو مطلب سري مان ظاهر آهي.

---

* مهراڻ (ٽماهي رسالو) – شاعر نمبر، پرچو ۳-۴، سال ۱۹۶۹

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

ٻي شاهي سڙڪ جي قرباني، سهڻ شڪتي ۽ خدمت جي ڪهاڻي آهي. اُنجو مطلب عزيز آخرين چئن سٽن ۾ ڏنو آهي:-

دک پنيان سک هي سخن آهي سچو،
سک گهرو ته، ته ڏکن هيٺان اُچو.
ٻاڻڪي مـاري ٻين کي سک رساءِ،
اي عزيز اِن ڳالهہ کي دل سان هنڊاءِ.

نين ”غلام آباد“ جي ڪهاڻي ڀارت جي قديم عظمت کان شروع ٿي، انگريزن جي غلاميءَ ۽ اُن خلاف غيرت جاڳائڻ تائين پهچي ختم ٿئي ٿي، جنهن آخر ۾ شاعر چوي ٿو:-

هن غلاميءَ کان ڀـڄِي گهرجي مرڻ،
پاڻ کي ناس ڪرڻ چڱو آهہ ڪرڻ.
جو هر – مـرد ٿـي ٿئي آزادي،
ٿئي غـلامي ٿي وڏي برباديءَ.

مٿين نظمي مجموعن مان ظاهر آهي تہ ليکراج عزيز لاءِ هاڻي رومانيت کان وڌيڪ وقت جي حالت ۽ زندگيءَ جي حقيقت جو اثر ٿيڻ لڳو هو. هو ملڪي ماحول ڏانهن وڌيڪ متوجہ ٿيو هو تہ سندس مشاهدو بہ وسيع ٿيڻ لڳو هو. اُن سان گڏ عزيز جي صحبت سنگت ۾ بہ اضافو ٿيو هو. ياد ٿو اچي تہ ڪيئن ١٩٤٦ ۾ هن سان ملڪي ڳالهين لاءِ ڪچهريون ٿينديون هيون، جڏهن ونس پروگريسو گروپ (اُلٽي دل) جي سيڪريٽري طور شرڪت ڪرڻ لاءِ ٻـا حيدرآباد جي نئشنل ڪاليج جي مسلمي ”قليلي“ جي سمپادڪ طور سندس شعر وٺڻ ويندو هوس. قليلي جي ان سال واري پرچي ۾ تہ فقط عزيز جـو ان گروپ ۾ پڙهيل ”هاري“ تي لکيل مسلسل وڏو غزل ڇپيو هو پر ٻين مکيہ

اديبن ڪلياڻ آڏواڻي، ليرمڻ ڀمبڻ، اين. آر. ملڪاڻي، حيدر بخش جتوئي جون رچنائون ٻڌ ڇپيون هيون.

پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي پارٽي ۾ ڇپايل ڪتاب "شاهه" جي هڪ مضمون متعلق "ڪلهه جي ياد" ليک ۾ لکي ٿو: "شاهه" ۾ شاهه جي وطن پرستيءَ بابت مضمون، حيدرآباد سنڌ ۾، آمر، وشن جڳتياڻي ۽ مولچنداڻي گيهمل جي ترپيا ڪيل سنستا "اُلٽي دل" (پروگريسو گروپ) جي هڪ مجلس ۾ پڙهيو هوم.* عزيز جي اُن گروپ ۾ شرڪت، ڪيس اُون ويچارن بابت، ڏيوٽ ڪرڻ جو موقعو ڏنو.

قليلي (١٩۴٦) مسلديءَ ۾ ڇپيل عزيز جي اُن مسلسل غزل مان نئين صحبت سنگت ۽ ملڪي حالت جي اثر جو اندازو لڳائڻ ڏکيو ناهي. اُن ۾ هاريءَ کي مخاطب ٿيندي شاعر آخر ۾ چوي ٿو:-

ڪر فڪر اڇهو آهه هيءُ ٻدلڻ لي زمانو
خوشنود سکهو ٿيندي سنڌ جان ڏکاري،
تلوار لــکي آهه زماني جي چرڻ لـــي،
جا نيمت پڇي پور ڪندي ظلم جي ٻاري.
خونخوار ۽ بيرحم ڪري خاڪ لي پونڊا،
اُپرن ۽ غريبن کـــي عطا ٿيندي سواري.
واڌاتي ڏيئي لوکي اڇي چوندو عزيز اُس،
آباد هجين شال سدا هند جـــا هـاري. ‡

عزيز جو اهو نئون اثر ۽ فڪر هنجي ٻئي نظم "اورنگ" مان به ظاهر آهي، جيڪو هُو پروگريسو گروپ ۾ پڙهيو ويو هو ۽ پوءِ "قليلي" جي ٻئي پرچي ۾ ڇپيو هو. ڏسو ٿه ملڪ

* نئين دنيا مخزن آگسٽ ١٩٦٣ - ‡ قليلي مسلدي-١٩۴٦

۾ ڦهليل فرقيوار فضا تي ڪيئن نہ دردمنديءَ سان ڪري ٿو ڪري:-

ڏاڍي ٿي بري فرقہ پرستيءَ جي جهالت،
جنهن هند اندر آندي قيامت تي قيامت.
تهذيب، تمدن ۽ شرافت جـــا مٽائـــي،
سا آهہ سدا ڌوڙ جي لائق ٿي سياست.
چاڪاڻ لڙي ناس ٿـــي ٿا پـــاڻ ڪٽائـــو
انسان ٿي، حيوان نہ ٿيو، عقل هلائـــو.
هو وقت بہ هو پاڻ ۾ پائر ٿي رهنداسون،
ٿي قرب مان هندو ۽ مسلمان گڏ ياسون.
ڌاريا ڇاڻ نہ پنهنجن جي سڃي سون ٿي برائي
هڪ واڻي هٽي سيٺي جي، هڪ ٿي ٿي هلياسون.
دوريءَ ٿي ڏنا درد، جي هاڻ بہ سنڀاليو،
راحت ٿي پوي، هڪ ٿي، دشمن کي هڪاليو. *

عزيز جي شاعريءَ جي هن لئين صورت جوخط وخال ”پيغام-عزيز“ مجموعي مان صاف ڏسي سگهجي ٿو، جـو اُن وقت ڇپيو هو. ان ۾ ٣٤ نظم آهن، جي سڀ قومـي جذبن سان ڀرپور آهن. ڪي وطن دوستيءَ، ڪي آزاديءَ، ڪي فرقيوار سازيءَ، ڪي قومي سڄاڳيءَ، ڪـــي خود داريءَ، ڪـي خودباوريءَ بابت نہ ڪي قومي اڳواڻن - لوڪمانيہ تـلڪ، مهاتما گانڌي، جواهرلعل نهرو، نيتاجي بوس، گردئـو ٽئگور، مولانا آزاد ۽ خان عبدالغفار خان جي شان ۾ قصيدا آهن.

ليکراج جي هن مجموعي جي قومي شعر جي خوبي اها آهي جو اُنهن جوش ۽ جذبو نمايان آهي ۽ اهو صاف ۽ سڌو آهـــي. ان ۾ نہ فقط ڌاري حڪومت لاءِ نفرت ۽ ملڪ لاءِ محبت پيل آهي، پر ان سان گڏ ايڪتا لاءِ آلاپ، دشـمن

---

* ڦليلي مسلمي- فبروري ١٩٤٧

سان لڙڻ لاءِ للڪار ۽ آزاد ڀارت جي ايندي جي تصوير به ملي ٿي. هتي رڳو مٿ مثالن جي ڏجي ٿي:-

١- دشوار نه ٿيو ديس لئه، سر پنهنجو وڃائڻ،
هڪ سر ڇا هجن سؤ، ته ڪپن خوش ٿي ڪپائڻ.
مان خون سان رنگين ڪندس، ديس جي ڌرتي،
ٿيو فرض وطن ساڻ مري ليڪهن نڀاهڻ.

٢- مردن جو مان قيد يا آزادگي ۾ آهي،
جيئري چڙن ٿا موت غلاميءَ کان مر اڇي

٣- ڌوئجي داغ غلاميءَ جو يڪا يڪ ويندو
مينهن ڪو جوش - عمل وارو پدن مان برساءِ.

٤- ڏيئي رت پنهنجو، ڪريو هن باغ جو تازو سلو،
ديس جي آزاديءَ جي پيڙهه کي پختو پڌو.
ڪوت عظمت جو اڏي سنسار کي ڏيکارجو.

٥- نه ڏي اسانکي زباني فريب آزادي،
جو هر طرح سان ٿيا هوشيار آهيون اسين.

هيٺين مصرعن ۾ کهڙي نه اصطلاحي ۽ تشبيهن واري ٻولي ۾ قومي ناسازيءَ جي ڪيفيت ٻڌائي اٿس:-

١- سچ، گهڻي گهڙي جو ٿي ٻاٽلي سڪائي
هن جنگ جي جهولي ڇڏيو گلزار جلائي.

٢- ملڪ آزاد اچا ناهه، نه ٿيا ٿا ٿين -
قوم ڪش ڪيئن نه لڙي پاڻ ۾ ڏاڳا ٿا ٿين.

اسانجي شاعر کي وساهه آهي ته ديس آزاد ٿيندو. ان ڪري ٿي انجي خوشحاليءَ جو خواب ڏسندي چوي ٿو:

١- خوش ٿيو، ديسي لئين سر سروسامان ٿيندو
هي خزان ويندي وري فصل- بهاران ٿيندو.

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

٢- تاج شاهن جو لهي جلد لٽن ۾ پوندو
چرخ اعليٰ تي مڪين شان - غريبان ٿيندو.
٣- پيڪسي ويندي مزورن جي گهرن مان اڪري
گڏجي دولت جو ڍڳي ديس جو دهقان ٿيندو.

ورهاڱي کان اڳ آزاديءَ جي وقت تائين پيغام عزيز جهڙو شاعراڻي خوبين سان ٺمٽار، قومي ڪلام جو مجموعو ڪو ٻئي ڪنهن شاعر جو شايد ئي شايع ٿيو هو. انھ هن لهڪ ئي چيو آهي:

”شاعري ملڪ ۽ ملت جو سدارو ٿيو عزيز
ڪم اچي قوم ڪي جو اهڙو سخندان ٿي وڃ.“

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

باب (٧)

سليس ۽ سنڌيت جو ڪلام

١٩٤٧ ۾ ڀارت آزاد ٿيو. پر انجو ورهاڱو به ٿيو. ان وقت تائين ليڪراج عزيز پڪي عروضي شاعريءَ جو استاد ۽ عالماڻي نثر جو هڪ نرالا سڌ ڪيو. ورهاڱي بعد هو مجبورن پنهنجي جنم ڀومي سنڌ ڇڏي هند آيو. هن ٻنهي شاخن نظم ۽ نثر تي قلم هلائڻ جاري رکيو ۽ ٻنهي ۾ پنهنجو هڪ نئون روپ پسايو.

نظم ۾ عزيز سنڌيت جو علمبردار ۽ حقيقت جو چترڪار ۽ نثر ۾ هڪ سخت تنقيد نگار (سخن دان) ۽ ٻوليءَ جو ماهر (زبان دان) بڻجي پيو. نظم جو نئون روپ عزيز جي ٽن مجموعن آبشار (١٩٥٣)، صراحي (١٩٦٣) ۽ سوز و ساز (١٩٧٠) مان نروار ٿئي ٿو ۽ نثر جو نئون روپ گل و خار (١٩٥٦)، سامي (١٩٦٥) ۽ سنڌي اصطلاح (١٩٧٦) مان نظر اچي ٿو جنهنجو ذڪر ايندڙ باب ۾ ڪيو ويندو.

عزيز جي سنڌيت لاءِ سڪ پنهنجي وطن جي وڇوڙي مان اٿاهه ساگر بڻجي نڪتي. هو "ڪلهه جي ياد" ۾ پنهنجين يادگيرين ۾ لکي ٿو، "هندستان جي ورهاڱي کان پوءِ سنڌ جي جدائي مونکي ڏاڍي ڏکي لڳي. مون انهي ڦوڙائيءَ جا سوين سوز ڀريا داستان ڇپيا آهن." اهڙي ئي لهجي ۾ هو "آبشار" جي مهاڳ ۾ چوي ٿو، "سنڌ کان

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

روئي موڪلائڻ بعد هي ٻهرن ڪتاب آهي جو ڇپائي
شايع ڪرايان ٿو. زماني جي گردش جيتوڻيڪ مونکي ادب
پيدا ڪرڻ جي فرصت ڪانه ڏني، مگر انهي ذوق ۾ ڪڏهن
۾ ڪمي ڪانه آئي ۽ وقت بوقت جذبي جي اثر هيٺ
جيڪي ۾ قلمبند ڪري سگهيس سو سنڀالي رکندو ويس ۽
اهڙي روح جا رنگا "ڦڙيءَ، ڦڙيءَ تلاءُ" جي چوڻي موجب
"آبشار" جي نالي سان پيش ڪريان ٿو."

هو وڌيڪ لکي ٿو، "تازو ڪلام سليس ۽ عام فهم آهي
۽ گهڻن غزلن جي شعرن جي ٻڌي پٺيان احساس جي
هيڪڙائي نظر ايندي، جنهنڪري هڪ طرف منطقي سلسلو
قائم ٿي پيو آهي ته ٻئي طرف مغربي شاعريءَ جي شوقينن
کي شعر جوڙاڪو اڻو ڪونه لڳندا."

عزيز جي مٿين بيان مان ظاهر آهي ته ڪيترن ئي ورهاڱي
بعد هن پنهنجي شاعريءَ ۾ زماني جي تقاضا پٽاندڙ تبديل
آندي آهي، خاص ڪري ٻوليءَ ۽ فن ۾. جيتوڻيڪ ٿوري
گهڻي تبديل سندس ۾ ئي ورهاڱي کان اڳ نسڙ ۾ آئي هئي.
آبشار مجموعو ئي پنهنجي سر ان تبديليءَ جو وڏو ثبوت آهي.

ان ۾ ۵۵ اوان غزل آهن ته ۴۴ نظم آهن، جن مان رڳو
۱۰،۸ اوان آهن. ڪن غزلن ۾ سنڌ ۽ سنڌيت جي سڪ جي اعلى
عڪاسي ڪيل آهي، ٻوءِ ٻل ان ۾ پارسي شاعريءَ وارين
تشبيهون گل ٻلبل، شمع پروانو ۽ ليلا مجنون واريون آهن ته
۾ انهنکي ساڻيهه جي سڪ واريءَ معنى سان اهڙو ته سوز ۽
گداز واري منڙيءَ ٻوليءَ ۾ سنڌي ماحول ۾ ڦهڪائي پيش
ڪيو ويو آهي جو اهي اثرسرندڙ غزل بڻجي پيا آهن. خاص
ڪري ٻهراڙون غزل ته اڄ شاهڪار ليکجي ٿو. جنهن جي ٽڪر:-

۱. وطن جي باغ جا وسري ته بلبل کي ترانا ويا،
پيا ٿي دور گل جي ۽ ڦڙي جي آشيانا ويا.

٢. ڇلل اهڙو پيو بلبل، چمن جي همصفيرن ۾،
پيا آکيرا ڇڏڻا جو سي ٿيندا قيد خانا ويا.

٣. ڦٽي محفل، اُجهاڻي شمع، ويا پروانا پر ڪوهي،
تصور مان نه سوز ۽ ساز جا سي داستانا ويا.

٤. ڪري ٿي ياد روئي خوب بلبل پنهنجي گلشن کي،
اگرچ درد دل جا ڪنهن جي خاطر ٿي فسانا ويا.

٥. عزيز آهي اُهو ٿي سنڌ جي ليليٰ سندو مجنون،
نه پورا دور دنيا کان ٿي قصا عاشقانا ويا.

اهڙو ئي پيو ورهاڱي جي درد ۽ سنڌ جي ياد جو اعليٰ غزل آهي جنهن ۾ چوي ٿو ته ڪيئن نه دورنگي دنيا جدايون آنديون آهن ۽ پنهنجا پنهنجن کان پري ڪري ڇڏيا آهن:

١. ديس پنهنجو ڇڏي، پرديس وسائي ويٺا،
روح جي جن سان رچي، ماڳ، مٽائي ويٺا.

٢. هن دورنگيءَ جي عجب زور جدايون آنديون،
پنهنجا پنهنجن کان اڏا دور اُڏائي ويٺا.

٣. ڏينهن اوان، راتيون ليون، تار ٽٽين، سار ٽٽين،
ليڪ آب اٽڪي نوان، پاڻ پسائي ويٺا.

٤. جنجي لِيءِ پنهنجا پراوا ٿيون ڪيا ترڪ عزيز،
سيئي سورن جا ڏيئي سامهه سڄهائي ويٺا.

ٽئين غزل ۾ به ساڳي ڪاٿ ٿئوارپنهندي سنڌ جي وڇوڙي جي غم کي ٽئين رنگ ڍنگ ۾ پيش ڪيو اٿس:

١. احوال فصل گل ۾، بلبل نه پڇ وطن جو،
افسانو آهه پر غم ٿيو **سنڌ** جي چمن جو.

٢. شيشو ٿي چور دل جو، اک جو ٿو جام ڇلڪي،
ڪجهه ذڪر جي وطن جي اکري ٿو آنجهن جو.

۳. دل ۾ هميشه آهي جنهن ياد سنڌ پياري،
اکڙين ۾ آهه سامهون نقشو سدا وطن جو.

۴. قسمت ڪيو وچوڙو، ڪهڙي آهه هاڻ چارو،
مرندي به ڳالهه ڪانهه ڪو ديدار ڪو وطن جو.

۵. منهنجو عزيز بدن لئي سنڌ جو ٿئي صحرا،
آهيان مان لاش خاطر طالب نه ٻئي ڪفن جو.

اهڙي ئي ساڳيءَ جي سڪ جي هڪ نظم ائين "سنڌ جي سڪ". اُن ۾ شاعر، هتي جن سنڌين کي، وطن ڇڏي اچڻ لاءِ ٽوڪيو پئي، تن کي جواب ڏيندي چوي ٿو:-

۱. اي هند، سنڌ جي نه جدائيءَ کي سمجهين ٿو ڪين،
چاهي وطن، نه منهنجي وڏائيءَ کي سمجهين ٿو ڪين.

۲. جت ٻار پيرڪي ٿئي، اُتي سيڪ ٿيو اچي،
پڇ اُن کان حال، جنهنجي هتان هوت ٿو وڃي.

۳. ڪاڏي وڃي سو، جنهن کان وطن آهه ويو قرار،
هر اهل آرزو جو چمن آهه ويو قرار.

۴. ڪر مون خزان نصيب تي خندو نه اي حبيب،
آهي عزيز باغ - وطن جو ٿي عندليب.

هيٺ مسدس ۾ شاعر پنهنجي من سان حال اوريندي چوي ٿو:-

۱. عالم - خيال جي ۾ جو فرياد ٿو ڪريان،
دل ۾ ڇا سڪ ري، ڪو پيو ياد ٿو ڪريان.

۲. دل جو ٿئي سوز، سنڌ جي تصوير رات ڏينهن
سر تي ٿري ٿي هجر کان شمشير رات ڏينهن

۳. دل ٿي پوي نه مور ٿو ديدار سنڌ جو
آهيان مان جان دل سان طلبگار سنڌ جو،

۶. ڪهڙو پڇو ٿا سنڌ جي املاڪ جو ڪليم
املاڪ منهنجي سنڌ ٿي، حق سنڌ تي ٿئيم.

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

هن ٻوٽين بند ۾ عزيز جيڪو ورهاڱي جي درد، لڙڪ ۽ لوڇ جو چٽو چٽيو آهي، سو ٻئي ڪنهن به شاعر مشڪل چٽيو هوندو. اهو بند شاهڪار ٻڌجي چڪو آهي. اهڙي جذبي وارو عزيز جو هڪ عاليشان نظم "سنڌڙيءَ جي ياد" نئين دنيا ۾ ١٩٥٥ ۾ ڇپيو هو، جنهن ۾ به ورهاڱي جي درد جو دل ڏاريندڙ نظم آهي. شاعر چوي ٿو:

١- اُٿي ٿا آڏيءَ اڌما، اُٿي پڪاريون ٿا،
وطن ڏي آس مان اکڙيون ڪٺي اڀاريون ٿا
٢- ڪڏهن اسان کي وري تنهنجي سڪ اباڻي نصيب،
ڪندو اسانجي الهي ڇا سڀ پڄاڻي نصيب.
٣- اکين ۾ آب، اندر آهه، چپ نه چوريون ٿا،
حيات جو هي اڱڻ سور ڪاٽي سوريون ٿا.
٤- اسان کي صدقي ٿي اڪري ڪريءَ جي سيڪي ٿيا،
آهي نه ڇنبا جي ظالم نه ڇنبا کهڙا ٻيا.
٥- ڪڇون نه ڪوڙ چون ٿا، لڇون نه چوري آهه،
اهو ٿيو داد، پلا ڪهڙي تنهنجي زوري آهه.
٦- اُميد آهي ڏکيا ڏينهن تنهنجا جلد گذري،
"عزيز" ديس وري هلبو مفت، فڪر نه ڪر.

عزيز هنن ڪلام ۾ سنڌيت جي حقيقت ۽ رومانيت جو جيڪو سڌر ميلاپ ڏنو آهي، انهن سولي لئي سهاڳ جو ڪم ڪيو آهي. ورهاڱي جي درد جو هيترو سارو ڪلام ٻئي ڪنهن سنڌي شاعر نه چيو آهي ۽ اهڙي ڪلام سان ڀريل "آبشار" جهڙو مجموعو به ٻيهرين عزيز ئي ڇپايو. سنڌس ان ڪلام ۾ نه رڳو سلاست، لطافت ۽ نزاڪت آهي پر جدت ۽ ندرت به آهي. اهي خوبيون آبشار جي خود عشقي غزلن ۾ به آهن. هتي جنس طور مثال ڏجن ٿا. انهن ۾ سنڌي

قافيي ۽ رديف سان ڇا نہ موسيقي ڀري اٿس. عاشق جي محبوب لاءِ تلاش ۽ تڙپ جو هيئنيون سليس چٽسر عزيز ھن کان اڳي نہ ڇٽيو آهي. چوڻو:-

۱- اکين روئي ڇوريا نہ ڦٽ کھڙا ڪھڙا،
ٿيين سر ڏاڍا ورهہ ڦٽ کھڙا ڪھڙا.

۲- واڀي جستجو ۾ سڄو باغ ڪوليم،
ڏٺم ماڳہ مٽ، گھيڙ گھٽ کھڙا ڪھڙا.

۳- اکيون، وار، چپ، ڳلڄي ڪن رهزني ٿا،
لڳا دل ٿي جهانن جا جھٽ کھڙا ڪھڙا.

شاعر کي وري محبوب مليو آهي نہ کھڙي نہ مڙي عام سنڌي ٻوليءَ ۾ انجو ذڪر ٿو ڪري:-

۱- مليو محبوب اڄ مون سان، ويا ڏڏڙا ڦريا سڪڙا،
لٿا دوريءَ جا غم دل تان، ويا ڏکڙا، ورڻا سڪڙا.

۲- عزيز آهيان سڀاڳو ٿيو، ٻرڻ جو ٻير گھر ۾ ٿيو،
پلي ڪيا پال ٻي پاپان، ويا ڏکڙا ورڻا سڪڙا.

عزيز، ميلاپ جو ڇٽ، ٻئي غزل ۾، لشبھن واري اصطلاحي سنڌيءَ ۾ وري ٿيين نموني پيش ڪيو آهي:-

۱- دل جي اجڙيل باغ ۾ موٽي بهار آئي اٿم،
آس جو مکڙيون ٽڙيون، سرهاڻ ساماڻي اٿم.

۲- سوڻ ٿيا سوڀل ڦرڻ اڪ جو سڀاڳو ٿو لڳي،
وڻئي وڻئي جا ڏني ڪا پاڳہ ڏيکاري اٿم.

۳- دل ٿيا ڪاٿي ٿي پاسي ۾ نہ ڇپ مرڪن پيا،
اڪ ۾ اوچر ٿيو ٿورن، ڀڻ مٺھن ۾ سرهائي اٿم.

”آبشار“ جي سليس شاعريءَ کان متاثر ٿي هري دلگير ساهت سنگم (۱۹۵۸) مخزن ۾ لکيو ”عزيز صاحب جو هاڻوڪو شعر گھڻو ڪري سليس ۽ سلوڻو آهي ۽ اڳوڻي

شعر کان گهڻو بهتر آهي. اڄ ڪالهه نه هو هڪ صحيح، موزون ۽ ارتقي پسند شاعر ٿي پيو آهي. سندس تازي هڪ غزل جو نمونو ملاحظه ٿئي:-

"ويو جو وقت، اڄ ناهيون، ستم ڪنهنجو سهڻ وارا
اسين پٿر ڪي پٿر سان جواب آهيون ڏيڻ وارا.
هڪل پنهنجي نه گهٽ بارود جي ٽي ڪاڻ کان آهي،
ستم جي هر عمارت جي لياسون جڙ پٽڻ وارا."

ابشار ۾ سنڌيت، سلاست ۽ حقيقت واري ڪلام جون جيڪي خوبيون آهن سي عزيز جي "صراحي" (١٩٦٣) ۾ به آهن. اهي غزلن ۾ به نه نظمن ۽ رباعين ۾ به آهن. اهو اڪثر سچو ڪلام اُن وقت جو ٿي لکيل آهي. ساهتيه اڪيڊميءَ "صراحي" کي ١٩٦٦ سال جو بهترين ڪتاب طور انعام ڏنو.

صراحيءَ ۾ ١٧٥ غزلن جو هڪ ديوان، ٢١٤ رباعيون ۽ ٦٠ صفحن جو بيو ڪلام آهي. غزل گهڻا مختصر ٿي آهن پر اهي اڪثر نه رڳو پارسي آميز ۽ دقيق گهٽ آهن، پر ڪي ته سهڻا، سليس، سنڌي قافين رديفن وارا صحتمند ۽ سنجيدا به آهن، نه ڪي زندگي، زماني ۽ ملڪ جي جهلڪ پسائيندڙ آهن. اها ڳالهه، عزيز صراحيءَ جي مهاڳ ۾ هيئن چئي آهي: "غزل جي بيگانگيءَ ۾ يگانگي ۽ بي ربطيءَ ۾ ربط آهي.... منهنجي ديوان ۾ هڪڙا اهڙي نوع جا غزل ڏسبا، بيا مسلسل... ٿيان ڪافيءَ جي رنگ ۾ هو ندا، چوٿان عشقي روايت کان بلڪل خالي؛ پنجان ملڪ ۽ زماني جا پار پسائيندڙ، ڇهان مستزاد نه ستان مسمط وغيره. ديوان ۾ ٦٠ کان به سوايا غزل سنڌي قافين تي چيل آهن."

هيٺين ٽن غزلن جا ڪي بيت ڏسو، جن ۾ سنڌي

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

قافين سان ڇا ته زماني ۽ ملڪ جي حقيقي تصوير ڪشي ڪئي اٿس. ٻهرين غـــزل ۾ ١٥ ۽ ٻئين ۾ ١١ ۽ ٽئين ۾ ٩ شعر آهن، جي سڀ معنيٰ آفرينيءَ وارا آهن. ڪي ڏسو:-

١- هاءِ ٻهڳجن ۾ آءِ ڀاءِ ڪٿي؟
دل سڪي ٿي، هو لاءِ ساءِ ڪٿي؟
هڪ دليري ٿي ٻئي ٻي آڌاي،
ڪهڙا ليکي ۾ پيءُ ماءُ ڪٿي.
ماڻهپي جا لڳهيو پون ليکا،
دل گهري هڪ لڳي جي داءُ ڪٿي.

٢- اُن وطن جا سڪن ٿا وڻ ساوا،
جن اي ٻي ٻـاڙي پيو ٿي ڪومت آهي.
ديس جي هيءَ ترقي آهي ڪيئن؟
ڇو ڇڙهي هرڪا جنس ڇومت آهي.
پيٽ جي ڀراءِ ٻا نه ڀراءِ پلي،
ڏو ڇو باسيو ته مون ته روهت آهي.
حال هيٺي جو ڪر اُتي چارو،
ٻي اها جو هٿن ۾ ووهت آهي.

٣- لڳهن تي خوف خطرا وات ڦاڙيندا جي اڄڪر ٿيءَ
ڪري پيٽين ۾ تنجي گهر، ويو واٽون ٻڌائيندس.
نه رهندا رهگذر تي خاص حق ڪنهن لاءِ دنيا ۾،
جو هر عشرتڪده کي گهرمان هرڪنهن جو ٻڌائيندس.
اُميرن ۽ غريبن جا مٽائي فـــرق سڀ هيڪر،
جهان اندر سڄو هوڪو مساواتي هلائيندس.

مٿين غزلن ۾ عزيز، جيڪو ديس جي اُنتيءَ جو اولــو ڏيکاريو آهي ۽ غريبي شاهوڪاري جو پيد مٽائي هڪجهڙائي ۽ برابريءَ جي ڳالهه ڪئي اُن مان هن جي ٻون ۽ روشن خيال

جي خبر پوي ٿي جا عزيز جي شاعريءَ جي ترقيءَ جي نشاني هئي، هن خود به اها ترقي ضروري سمجهي ٿي. ڏٺو ٿي ته ”ڪلهه جي ڳالهه“ ۾ لکيو هئائين، ”منهنجي ڪتابن ۾ ”ڪليات“ جو پهريون حصو ڏکيو آهي، اڪري عوام کي دقيق لڳو. اُن ڪاپوءِ مون جيڪو به ڪلام چيو آهي، اهو مشڪل ڪونهي جنهنجي شاهدي ڪافي کان وڌيڪ منهنجو تازو ڪتاب ”صراحي“ ڀري ٿو. منهنجي ديوان واري حصي کي جيڪي فقط ناز ۽ نياز جو بيان سمجهن ٿا، سي ڀليل آهن ڇو جو مون غزلن ۾ هارين کي ساريو آهي، غريبن لاءِ هميانءَ گهر به ڏيکاري آهي. اُن کانسواءِ ٻيا طرحين طرحين جا خياليءَ سان وابسته احوال قلمبند ڪيا آهن.“

عزيز جي ”صراحي“ ۾ پنهنجو هاري ۽ مزدور تي مشهور غزل نظم واري حصي ۾ ڏنا آهن. ”هند جا هاري“ سري سان غزل جي هڪ بيت ۾ صاف چوي ٿو:

”ميدان ۾ اهڙا سي ڪٽي تيغ هڻن ۾
جن عمر سڄي آهي غلاميءَ ۾ گذاري.“

”مـزدور“ تي ڪليات ۾ آبشار ۾ به لکيو هئائين پر ”صراحي“ ۾ اُن تي لکيل ڪلام جي مستي ٿي پنهنجي آهي. ڪيس چوي ٿو ته سرمائيدار جي ستم جي پيڙهه جـو پٿر ته پٽيج وغيره. ڏسو:

”سرمائيدار جو ٿيو هنگام خيز ظلم،
ٿي پيڙهه قائم اڄو ته بنياد ڪر ڪڍهن.
بيقدر جي، مزدور مٽي ٿي نه ڪار ڪر،
اڪسير خاڪ پنهنجي نه برباد ڪر ڪڍهن.“

عزيز جا روشن خيال خود عشقي غزلن جي ڪن ڪن شعرن ۾ به آهن. جيئن هيٺين ڪن مثالن مان ظاهر آهي جن

۽ ڪٿي سنڌي قافيا ۽ ڪٿي تشبيهون ۽ ڪٿي اصطلاح ۽ محاورا ڏنل آهن.

١- موکي زندگي کپي سا هجي جيڪا پر حقيقت،
موکي ڪاله گهرجي هستي جا فقط خيال آهي.

٢- ڪافر به آهو جاهل ۽ ڪافر به آهو سمجهه،
جو جان جي صدقي ڇڏي ايمان کي پنهنجي.

٣- سچ پچ ته پڙهڻ کان ٿيو صدبار ڪڙهڻ بهتر،
سو خام اڃا ڄاڻجي جو ڪين ٺريو آهي.

٤- ڪوڙ جي ڪڏ ٽانئين دوڙ آ، سچ ته ايئو اچي،
پاڻي آخر ٿيندو پاڻي، ڪير آخر ڪير آهه.

٥- هلچل حيات آهه ۽ بي حرڪتي ممات،
جيئري مثان مڻن جو ٿئي دم سان دغا ڪريان.

٦- سهي سور آيس، لهي ڪجهه نه ڪجهه،
ذڪر مان ٿي وات آ ٿهي ڪجهه نه ڪجهه.

هي شعر اعليٰ ۽ سليس، سهڻا، معنيٰ ۽ موسيقي پريا آهن جو حرالي طور ڪم اچڻ جهڙا آهن. ڪو ڪو غزل ته سڄي جو سڄو سبق آموز آهي، اُن غزل مان هيٺين شعرن لي قناعت ڪجي ٿي:

١- ناز ڪر پنهنجي ڪارنامي لي،
نه اُبن لي پڏي وڏائي ڪر.

٢- پنهنجا ڏس دل جي آئيني ۾ عيب،
مفت ڪنهن جي نه لائي چائي ڪر.

٣- ظلم عادت نه ڪر، نه ڪر ڪو غضب،
ڪين ناحق جي پنهنجي پائي ڪر.

٤- تنهنجي نالي ٽان سب نثار ٿين،
اهڙي حڪم ۾ اٿي ڪمائي ڪر.

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

صراحيءَ جي ڪن غزلن ۾ محبت جو بيان اهڙيءَ ئـــ، سادگي، سمجهيدگي ۽ سچائيءَ سان ڪيل آهي جو دل ڪڍي وٺي ٿو:-

۱- ٻيو جيڏانهن ڪير ٿئي ليڏانهن،
اڪ اُٿيئي نه ڪا، خدا حافظ.

ماٽ ۾ آ عزاز ٿي ٻيئو،
صرحت- التجا، خدا حافظ.

۲- عشق ۾ مت ماري آخر آهه ڪنهن لمهجي عزاز،
ڇو ستم ڪي سمجهين ٿو هڪ ناز معشوقاڻو اچ.

۳- واٽن ٿي وجهي واجهه عزاز آهيون پيا پڌ،
ڪنهن لاءِ ڇو رستن جون ڏزون خوب ڇنيون ٿا.

۴- پرت ۾ پاڻ ڪو پلي نه سهين،
همت سان پمهنجو جگر ملي نه سهين.

۵- ڇڏيو، هنجي نه جي مون سان ٻٽي آهه،
هو آ پيارو جي ڪهڙو ٻي ڪٽي آهه.

۶- هـو دڪيءَ ٿي ڪڙو دلدار اڙي مان صدقي،
در ڪلڻ جي هٽي درڪار، اڙي مان صدقي.

صراحي جي نظم واري حصي ۾ نه، انتم ام، ٿئين تهذيب، هيراباد، سنڌي زبان انهايت اهم ۽ لون خيالن پـا سنڌيت جي جذبن سان ٽمتار آهن ۽ عزاز جي قلم مان نڪتل اهـم ڪلام آهي. شاعر، انتم ام جي ڪري دنيا جي لباهي جـو چتر چٽيندي آخر ۾ اپيل ٿو ڪري:

دنيا جا مدبر! اچ ڪجهه پمهنجون اکيون کوليون،
ليڪن جي صلحن ٿي ڪا واٽ پڇي ڳوليون.
سڀ فرق ڪيو دل مان، شڪ جا نه سخن ٻوليون،
قهار متان ٻڇو عالم ڪي متان رولين.

تهذيب جي دنيا جو ڪن ڏيئي ٻڏو رابو،
انسان ني هڪ ٻئي کي اجگر نه ٿي ڳرڪاٻو.

”ٿي اٿين تهذيب جو پرورڊگار“ اسان رڳو عزيز جي پسر سنڌيءَ جـي هڪ بهترين ترقي پسند ڪوتا آهي، اُن ۾ شاعر پنهنجي دل کي چوي ٿو:-

١- ٻڌ ڪمر هيءَ زندگي آهي نه خواب ....
پاڻ تي پاڙي چو وهنين ٿي حقير.
رت واوڙين لوڻ، مزا ماڻي امير،
هر ڪٿا تبديل ٿي منظور آهه .
ڪو به هي قيدو نه تو روڪي سگهي،
انقلابي مـار نعرو زوردار.

٢- انقلاب آهي قدامت لاءِ ڪات،
جسم وهمدن جو ڪري هيڪر جو مات.
تو ڏني اڪسير اٿهي نو حيات،
دل! قبولهه اُنهي هر معقول بات.
ٿي اٿين تهذيب جو پرورڊگار....

حيدرآباد جو نظر گريا سنڌ مان ورهاڱي وقت لڏ پلاڻ تي لکيل درد ڀريل داستان آهي. اهو ورهاڱي جـي درد تي لکيل ساهت ۾ اهم جڳهه والاري ٿو. عزيز اهڙ حيدرآباد جي حالت جو چٽر چٽڻ ۾ ڪمال ڪيو آهي. هن مسدس ۾ ١٣ بند آهن. انهن ۾ ورهاڱي جي ڪري هند مان پناهگيرن جي اچڻ ۽ هندن جي لڏڻ ۽ سنڌ جي پٺرسيءَ هاڪاري حيدرآباد جي سونهن سوڀيا صفائي ۽ رهڻ ڇهڻ رنگينيءَ جي گم ٿي وڃڻ جي حقيقي تصوير آهي. هيٺيون هڪ بند ٿي سوڻ دردڀريا داستان تو ٻڌائي:

جي لڏيندا ٻيا وڃن تنهي نظر حسرت ڀري،
ڪٿن نه حيدرآباد جي جاچي ٿي ديوار ۽ دري.

آخرڪار دوستن ڪري اُهو ٻيا دل ۾ مري،
ڪٿي ڪٿي ملڪ آ تعصب جي ٻيو جڙ ۾ ٻري.
سور سانڍيندا سڪائون ڪن ٻيا مرڻ جي لاءِ،
پر نه ڄاڻن ٿا وڃن ٿا جان لسان جوڙڻ جي لاءِ.

"سنڌي زبان" واري نظم ۾ ڪيڏو نه سنڌيت جو روح ڦوڪيو اٿس:-

۱- سچ پچ زبان آهي، هستيءَ سنڌي نشاني،
قومن کي اُن مان پڙهي ٿو نام جاوداني،
۲- پنهنجي زبان آهي تهذيب جو ترانو،
علم ۽ اَدب جو اُن ۾ آهي وڏو خزانو.
۳- ويٺي جي سنڌ اڄ ۽ سنڌيت رکون سلامت
ڪلڪ ۽ ڪلام جي ڪا ڏيکارئون اهڙي دولت.

صراحيءَ جي ۲۱۴ رباعين مان ڪي عاليشان آهن ته اُردوءَ ۾ عزيز جي "همعصرن" جوش ۽ "فراق" جي رباعين سان برميچيندڙ آهن. ساميءَ جي غريبي گلزار واري خيال تي لکيل رباعي ته سونهي جو ٽڪ آهي:-

۱- مينگها! تو ڇو ڪٿي ٿي- غريبي گلزار،
هر ڏار لڳي نيل وجهي اَنهي يار!
گل، داغ جگر جا ٿي جلائن هر هر،
هواريءَ جو سبب خلش ڪري نيار ٿي خار.

هن رباعيءَ ۾ ماضيءَ جي ورثي جي صحيح سڃاڻپ جي عقلي ڪوشش آهي. حقيقت ۾ عزيز جو عقليت وارو رخ ٻئي سڀني ڪلام کان وڌيڪ صاف سڌو ۽ سمجهه هن رباعين ۾ پڌرو ٿئي ٿو. اهو وطن، انسان، ايشور، اخلاق، عمل، علم، اُنتيءَ بابت لکيل رباعين مان ظاهر آهي. هن وطن لاءِ دل نه ڏارڻ وارن کي مردار ڪوٺي ٿو ته سنڌي

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

لپيءَ خلاف وارن کي ٻوڙو ڪونه ڪان نٿو ھٻڪي. چوي ٿو :-

1- جڏھن ۾ نه وطن لاءِ ڪو احساس آھي،
سو ڏيل، ٻيا روح جي ٿيو راس آھي،
مردار ڏٺو ڪڏھن ڪو ھلندو چلندو،
حيرت! جو ھيءَ رفتار ۾ ھڏ ماس آھي.

2- اڄ ڪاڻي وطن جو نه لرانو ڇا ڪندين؟
ٿيو ڪن ۾ ڪجھ ٻيل زمانو ڇا ڪندين؟
صد حيف! اڃا سنڌي لپيءَ لي رولو،
ٻوڙن کي ٻڌائي ڪو فسانو ڇا ڪندين.

ھيئين ءَ رباعي ۾ تدبير جي عظمت ٻڌائڻ سان گڏ
عقل، عمل ۽ ألتيءَ لاءِ به اشارو ڪري ٿو:-

دنيا ۾ رکي آھه جي تقدير پلا،
سا راھه ڇو تدبير جي ڪن، وير پلا.
ڏس، يار! ڪڏھن ڪرف کي ڪولي ٿي مگر،
ڪيئن پنجي، نه ھمت چوري جي تدبير پلا.

صحيح انسان ۽ اخلاق لي ھي ٻه اصطلاحي رباعيون
پنھنجو مٽ پاڻ آھن:-

1- جا سڪڻي ڪني آ، سا اڀامي ٿي گھٽو،
جا جنس خسيس آ، سا وڌامي ٿي گھٽو.
مولي ٿو رھي ٻھر ۾، ڪک اُڀجي مٿان،
ٻي ميوھ نه ھر شاخ اُڏامي گھٽو.

2- ڪائي نه ڪرڻ ڪار، ڪرڻ سک ٻھرين،
دريا ۾ گھڙڻ چاھين، ترڻ سک ٻھرين.
ڪڏھن آھي آزمودي ري ڪجھ پاتو؟
ٿين پاھه، اڳي تڏھن کان ترڻ سک ٻھرين.

ھن ٻنھين رباعيءَ جي چئن مصراعن ۾ سلمس لفظن ۾

سهڻي عبارت سان گڏ، معنيٰ جو مهراڻ اوليو اٿس. اهڙي شاعريءَ ۾ ليکراج کي سچ پچ عزيز ۽ عظيم بڻايو آهي. عزيز جا آخرين مجموعا هئا ”ڀڳڙن ڀول (ٻال شعر) ۽ سوز و سازجي سنڌس ديهانت کان فقط هڪ سال اڳ لکيا هئا. سوز و ساز ۾ سنڌ واريون ٻـــ مثنويون ڀڳتاءَ جا ڍڪ ۽ شاهراهه سان گـــڏ نوان لکيل جديد جذبات وارا غزل، مسدس، مخمس، مربع، ڪافيون ۽ رباعيون (مذاقي نوع ۾ ٽڪنيءَ جـو ٽڪيءَ لاءِ پيار جو ورنن) جو ڪلام ڏنل آهي. ان ۾ عزيز جي لفظن ۾ ”قومي، عاشقاڻا، ناصحانا، طاحڪاڻا شعر داخل آهـن.“
هڪ قومي غزل،اما نظم ۾ ملڪ جي هاڻوڪي حالت جـــو خاڪو ڪيئندي چوي ٿو:-

> ١- نئين سنڌ جا ڏهاڙي شڪار آهيون اسين،
> ڏکن ۾ پيا پلي خود اقتدار آهيون اسين.
>
> ٢- ٿي ڪنٽرول ٿي ڪا شيءِ ملي ڪ موت آهي،
> ڀلي ڀلي تڪا اندر قطار آهيون اسين.
>
> ٣- ٻيڙي لاءِ پاڻي، هوا آ ٻچي، ڪيڻ خاطر،
> جيئون ته ڪيئين جيئون جاندار آهيون اسين.

محبت جي غزل ۾ ته گڏ جدت ۽ ندرت ڏنـي اٿس. هڪ هڪ مصرح محاورادار آهي:-

> ١- دنيا ۾ ملڻ ۽ ملائڻ جي،
> ڇو واٽي ڪوڙ تو مور ڪري،
> جا ڪنهنجي ٻوي زبان تي ڪـسي،
> يا واسـ ٻچي تو سور ڪري.
>
> ٢- آهي ڪو وصال جي وقت چوري،
> مان ٻاڻ چڙيان اَن تان گهوري،
> هي آهي جا! چيٽا ٻوري،
> هرڪو ٻه ڏاڍون تو دوُر ڪري

ٻئي غزل ۾ مذاقي انــوع ۾ محبوب جـــا ماڻا ٻڌائي

ٿو چوي :-

١- وڏي وڃهو ٿيس نه ڪيائين الا،
ڪو ڏسي نه وٺي ڪو ڏسي نه وٺي.
ٽٽي لڏهڻجي ۽ مڏهڻجي نه مفت گلا،
ڪو ڏسي نه وٺي، ڪو ڏسي نه وٺي.
٢- رنگين عزيز اڄ دنيا ٻٽي،
ڪري هرڪو اها جهڳڪي جيڪا وٽي.
هيءَ وائي ٻڌي ٿو وسار صفا،
ڪو ڏسي نه وٺي ڪو ڏسي نه وٺي.

غزل جو هي سادگي، سچائي وارو مذاقي ۽ر صحتمند اظهار مشڪل اٿي عزيز ڪيو هو جيڪو مسدس ٺهيل قسم جي غزل روپي شعر رڪتي ۾ نه نظر اچي ٿو. چوي ٿو:-

١- جو اوهين وسليءَ وٺيءَ کي وراڻو ٿا اچي،
ڏسجو ڪنهن نه ٽٽي ڪيئن ڳل لاڻو ٿا اچي.
٢- ڪيئن ڳچيءَ ٻانهون وجهو ٿا وهوهه سائين،
سڳيءَ جا سڏڙا وجهي ڪنڌ ٿي ڪڙاڻو ٿا اچي.
٣- ڏس وچڙ ٿا وڏلدا، هڪڙي مڇڻم، ٻي نه مڇڻم،
ڪيئن ڪمهلو مٽيءَ مرٽيءَ کي سڏاڻو ٿا اچي.
اس چڏڻو ڪين رڏي ليمڪ ڪيو سڀ ٻوري،
چڙ وري سڳنت سهڻن ۾ سلاڻو ٿا اچي.

عزيز هن مجموعي ۾ نه "صراحي" وانگر قوميت، روماليت گڏ عقليت وارو رخ اپنايو آهي "اڄ جي ترقي" واري نظم ۾ قدرتي غيبن ۽ وهمن کي انساني عقل، علم ۽ وگيان طرفان ٻڏي پورڻ جي ڳالهه ڪري ٿو ۽ چوي ٿو:- "پاڻ کي ٻڌو ___ جي سمجهي ڏٺي، کهڙو عجب!" ساڳئي وقت آخر ۾ ان ئي نظم ۾ وهدالت نه ٻولي ٿو نه "ڪير آهين

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

ڪٿي ويندين، جو نه ڄاڻن ٿي سڄاڻ؟" ٻئي نظم ۾ وري زندگيءَ کي ٻهاڙو ۽ "مايا جو ٿي کيل" به سڏي ٿو. جڏهن صراحيءَ ۾ به ڪن هند ساڳي گفتار ڪري ٿو. اهڙن ڪارڻن نه عزيز ٻچاڙيءَ ۾ به ٻاٽڪي روماڻيت ۽ ويدانت پسند رخ ڏانهن آڇو ڪري نه سگهيو. پر نه به حقيقت پسنديءَ ۽ عقليت پسنديءَ اوسار هو پنهنجي ڪلام کي زماني ۽ عوام موافق معنيٰ پرلو بڻائيندو رهيو.

باب (٨)

سخن دان ۽ زبان دان

لئکراج عزيز، ورهاڱي بعد ڀارت ۾ جتي نظم ۾ سنڌيت ۽ حقيقت جو چٽو سليس سنڌيءَ ۾ پيش ڪيو، اُتي نثر ۾ هن هڪ ڏکي تنقيد نگار جو روپ ڌاريو. هن پنهنجي سخن دانيءَ ۽ زبان دانيءَ سان گمراهن جي رهنمائي ڪئي.

هو جڏهن بمبئيءَ ۾ آيو تڏهن کيس ڪي. سي. ڪاليج ۾ سنڌي پاڙهڻ لاءِ پروفيسريءَ جي آڇ ٿي جا هن قبولي. عزيز کي اُن عهدي لاءِ ڪا به ڊگري ڪانه هئي. پر هن جي سنڌي نظم ۽ نثر کي ڏسڻ ئي ڪافي هئي. خود سندس ڪلام به بي. اي. تائين پڙهايو ويو هو. هاڻي کيس پنهنجون رچنائون پڙهائڻيون پيئون. اُنهن ۾ سندس همعصر شاعر بيوس (جنهن کي هو پنهنجو رقيب سمجهندو هو) جو ڪتاب ”شعر بيوس“ به هو. عزيز اُن تي ڏکي تنقيد ڪري شاگردن کي چوکون ٻڌايون. اُهي بيوس جي عقيدتمندن جي ڌيان تي آيون.

هڪ ڏينهن هڪ عام ميڙ ۾ بيوس جي شاعريءَ تي وڏو بحث ٿيو. هڪ پاسي هئا بيوس جا پرستار ٻئي پاسي هو اڪيلو عزيز. هن بيوس جي شعر جي فن ۾ ٻولي ۽ معنيٰ جون غلطيون ٻڌايون. اُهي هڪ بيطرفدار اديب ۽ عالم کي نه دل سان لڳي سگهيون ٿي، پر بيوس جي عقيدتمندن

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

کي ناگوار لڳيون. اُن ۾ عزيز ڀمڀجو تنقيدي ڪتاب ”گل وخار“ لکيو جنهن ۾ لکيت ۾ بيوس جون غلطيون ۽ ٻين شاعرن جون ٻه چوڪون ڄاڻايون. ان باوجود عزيز انهن دنيا ۾ ڀمڀجين يادگيرن ۾ لکي ٿو:-

”ڪاليج ۾ ٿورو عرصو مس ڪم چالو رکيم ته بيوس جي شاعريءَ تي تنقيد ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو. جنهن ۾ مدعين بازي هارائي ۽ عوام کي حقيقت معلوم ٿي. اُنجو نتيجو اهو نڪتو جو مختصر تنقيد جو ڪتاب ”گل وخار“ ڇپائي ميدان ۾ آندم. جنهنجو جواب اڄ تائين ڪو ڪونه ڏيئي سگهيو آهي ۽ سڀني علم دوستن تسليم ڪيو آهي.

ان ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته اڄ تائين گل وخار جهڙو ۱۵ همعصر شاعرن جي ڪلام تي ڪيل تنقيد وارو ڪتاب سنڌي ادب ۾ مشڪل نظر اچي ٿو. اهڙو ڪم عزيز کان اڳ ڪنهن ڪونه ڪيو هو. اُنجي گهڻي ڳڻڀير محسوس ڪئي ويئي. ان لاءِ ته ماڻهن کي کري ۽ کوٽي جي پرک پوي.

عزيز ان سلسلي ۾ گل وخار جي مهاڳ ۾ لکيو ”سنڌي شعرن تي تنقيدي قلم جيڪر مان ڪو نه کڻان، ڇو جو هڪ شاعر جي حيثيت ۾ ڪنهن جي به ڪلام تي تنقيد ڪرڻ تي منهنجي دل نه ويندي آهي. پر جنهن صورت ۾ اڪثر سنڌي اديبن ۾ شعر سمجهڻ جو مادو ايتري قدر نه ڪم آهي جو هو خوبيءَ ۽ خاميءَ جو امتياز به ڪري ڪونه ٿا سگهن. بلڪ کوٽي ۽ کري جي جاچ کان به بي خبر آهن. اسانجي اڻڄاڻائيءَ جي انها انها انتها آهي، جو ڪنهن به اهل - قلم کا راهه ظاهر ڪئي ته اسين اکيون ٻوٽي ٻولڙن وانگر سندس پٺيان اُهو ٿي سر آلاپيندا سون، جو هن صاحب

آلاپيو هوندو. پنهنجي سر ته شعر ۾ گهري نگاهه ڪندا سون ۽ ته ڪنهن طرح معنيٰ ڏي ڌيان ڏيندا سون.“

عزيز ”گل و خار“ ۾ ١٥ شاعرن تي تنقيد ڪرڻ کان اڳ ٥٠ صفحن جو هڪ مقالو ڏنو آهي، جنهن ۾ تنقيد جي اهميت، ضرورت ۽ افاديت ۽ شاعريءَ جي فن ۽ مواد ۽ نمونن تي سمجهاڻي به ڏني آهي. ليلا رامسنگهه وطڻمل ”خاڪي“ ۽ پرسو ڪانوڻي ڪرشن راهيءَ تائين ١٥ شاعرن جي ڪلام جون چوڪون ڏيکاريل آهن سي ڪٿي آهي درست به ڪيل آهن.

ڪتاب شايع ٿيندي ئي ان ۾ نقاد عزيز تي تنقيد جو هڪ طوفان اچي ڪڙڪيو، پر عزيز مڙيو موٽيو ڪونه، پنهنجي راءِ تي قائم رهيو. گل و خار ۽ عزيز تي ٻهراڻ سنڌي ساهت منڊل ۽ نئين دنيا مخزن (بمبئي) ۾ ترقي پسند ليکڪن پنهنجو تنقيدي سلسلو شروع ڪيو. ٻهراڻ اهڙو ليک جو نئين دنيا ڇپيو هو سو لڇمڻ راجپال جو هو.

راجپال لکيو، ”عزيز هي ڪتاب لکي سنڌي ساهت ۾ هڪ نئين ڌارا جي شروعات ڪئي آهي.. گل و خار شايد ڪن کي صرف خار لڳي پر ٻرائي صرف ساراهڻ جي روايت کي ٽوڙڻ لاءِ کهڙي نه ڪڙي، ڪن ماڻ دو نهان ڪيائيندڙ تنقيد مبارڪ آهي....“

هن وڌيڪ لکيو، ”... عزيز صاحب جي هڪ وڏي ۾ وڏو خوبي ۽ اوائي اها آهي ته هو نه صرف ڪنهن مصرع يا لفظ جي استعمال کي غلط ٿو ٺهرائي پر ان کي صحيح به ٿو ڪري ڏيکاري.... فرق پڙهندڙ جو ٿو ڏسڻ ۾ اچي.... عزيز نقاد به آهي ته ڪلاڪار به.“

عزيز جي تنقيد جي خامين تي به راجپال رايو ڏنو آهي.

چوي ٿو، ”هڪ وڏي ۾ وڏي خامي، عزيز صاحب جي نڪته چيني جي آهي، روايت پرستي. هو تسليم ڪيل ويچارن جي ٿورو به اُهڃ وچڙ پسند نٿو ڪري... ڪن ڪن هنڌن تي عزيز صاحب شاعر جي خيالن کي پوريءَ طرح جهڻي نه سگهڻ سبب اُن تي اڪتچيني ڪئي آهي.... ڪـن هنڌ عزيز صاحب هروڀرو چيرڦاڙ به ڪئي آهي.... ڪل وچار جي تنقيد مان اون شاعرن کي ته گهٽ ۾ گهٽ جـو هـڪ سنو سبق سکڻو آهي، سو اهو آهي ته ڪلا، فن ۽ ٻوليءَ جي گيان ڪانسواءِ اڌوري آهي ۽ اول درجي جـي ڪلاڪار لاءِ جيترو مال ضروري آهي اوترو رومال پڻ. *

عزيز جي همعمر ۽ همعصر اديب پروفيسر ملڪاڻيءَ ڏل وچار لاءِ لکيو ته ”اُن ۾ ڪل تمام ٿورا ۽ خـار اجايـا گهڻا ڦولهي ڪيا ويا آهن. مان ائين نٿو چوان ته عزيـز صاحب ۾ اَدبي شناس ناهي. هو صاحب بيشڪ شعر جو ڄاڻو آهي. پر ساڳئي وقت مان ائين به چوندس ته ته مڇيءَ مان ڪنڊا ڪيڻ والگر عيب ڳولهي ڪيڻ ۽ خوبين پر اک ئي نه پائڻ، صحيح، معنيٰ ۾ تنقيد ناهي.“☆

آگسٽ ١٩٥٦ ۾ سنڌي ساهت منڊل ۾ ٿيل بحث وقت گهڻا ۽ نوجوان ليکڪ عزيز جي ڪل وچار واريءَ تنقيد خلاف هئا. ڪن ته سنڌس شعر مان چڪي ڪاٽي وزن جون غلطيون ڪڍيون هيون. اَڪثر اَديبن پرس کي عزيز کان بهتر سنڌيو هو، جنهن پرک ليکڪا سنڌري اُلهڻداڻي هڪ يادگار گفتو چيو هو ته ”پرس“ عزيز آهي ۽ ”عزيز“ پرس آهي. اُن جو ذڪر گانڌيدام ۾ پرس سيمينار ۾ به ڪيتو هو.

---

* هندواسي هفتيوار ١٥-٩-١٩٥٧ ☆ نئين دنيا آگسٽ ١٩٥٦

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

منڊل ۾ هن ٻڌي هڪ ٽي ليکڪ، اُن ادب ۾ ٻنهي ٻيوس ۽ عزيز جي شاعريءَ جي جائزي وارو ٻڌندڙ ليک پڙهيو هو. اهو پوءِ نئين دنيا جي نومبر ١٩٥٨ (پرچي) ۾ ڇپيو هو. اُن ليک تي ٻيوس جي هڪ مکيه شاگرد هري دلگير راءِ ڏيندي لکيو هو، ”ليک ٻيوس ۽ عزيز تي پڙهيم. ڏاڍو وڻيو داد ڏيان ٿو. پر تعصب جي اکيل آهي... سنڌي خيالن سان شاهراهه ناهيان، پر سرسري طور ليک ٻيهد پسند پيو“ *

مون اُن ليک ۾ عزيز ۽ ٻيوس جي شاعريءَ جو جائزو وٺندي عزيز طرفان گل و خار ۾ ٻيوس لاءِ ڪيل تنقيد لاءِ لکيو هو: ٻيوس جي شعر ۾ فن ۽ ٻوليءَ جون ڪافي چوڪون آهن. عزيز اُنهن ڏانهن ڌيان ڇڪائي اصلاحي سجاڳ ڪيو آهي .... پر هنجي تنقيد گهڻو تڻو شعر جي روپ (فارم) تي آهي. هو موضوع (ڪنٽينٽ) جي اهميت، ليکڪ جي وچارن ۽ ماحول کي جٽ وساري ويٺو آهي. تنقيد لاءِ صرف سخن فهمي ئي ڪافي ناهي. پر اُن لاءِ سماج جي وڪاس ۽ اتهاس جي ڄاڻ پڻ تمام ضروري آهي.“

عزيز جي وچارن تي تنقيد ڪندي اُن ليک ۾ هنجي عاشق جو معشوق جي ياريءَ کان ٽوٻه ڪري ڪل (ايشور) جو عاشق ٿي ۽ ڪل ۾ فنا ٿيندس واريءَ عزيز جي شاعريءَ جي سلسلي ۾ لکيو هوم ته عزيز هڪ ظالم (عاشق) جي جند مان ڇٽو آهي ته ٻئي (يعني ايشور) جي قيد ۾ ته ڦاسي ته سنڌي ساهت منڊل جي ادبي ادب وقت عزيز

* نئين دنيا مارچ ١٩٥٩

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

چيو هو، ”تون خدا کي ظالم ٿو ڪوٺين جڏهن اُن سان گڏجندين تڏهن خبر پوندئي، هو تنهنجي ڪهڙي حالت ڪندو؟“

مون به هروقت عزيز کي ڪتو جواب ڏنو هو ته، ”سائين هتي مان اوهانکي مٿهن ڏيئي سگهان ٿو ته اُتي خدا کي به مٿهن ڏيئي سگهندس.“ ان جواب مان به عزيز جي تنقيدي فڪر جي عظمت سڌ پئي ٿي. اهوئي سبب آهي ته گل و خار ۾ هن جن زنده شاعرن تي تنقيد ڪئي هئي سي اڳ پوءِ سڀ اُن بعد سائنس پنهنجي ڪلام بابت صلاح مصلحت ڪندا هئا.

عزيز نئين دنيا ڊسمبر ١٩٥٦ پرچي ۾ لکيو هو، ”تنقيد هيمت آهي شاعرن مان ڪن ته پڌري پٽ ٻاسيو آهي ته اسان ڪتاب (گل و خار) چار چار ڀيرا پڙهي پڙهي دفعا پڙهيو آهي ۽ مڃهانئس گهٽوئي پرايو اٿئون.“ عزيز جي ان بيان کي اُن وقت ڪنهن به رد نه ڏنو هو. ان مان ظاهر آهي ته گل و خار مان سراسري طور خاص ڪري سنڌي شاعرن کي ته ڏاڍو لاڀ رسيو هو ۽ فن لوڙي پوليءَ جي لحاظ کان اُن وقت موجود لوڙي نوان اُسرندڙ شاعر ڏاڍو ساوڌانيءَ سان پنهنجي شعر تي سوچيندا هئا.

عزيز ڪو رڳو شاعريءَ جي فن جو نقاد ڪونه هو، پر هڪ پڪو پارکو هو، جنهنکي ادبي اوڪ ڏوک ڪرڻ واري اک هئي ۽ اک لور ڪرڻ واري نکي تميز هئي. اهڙي تنقيد به تخليق وانگر ذات آهي، جا عزيز کي هئي. هن رچنا پڙهڻ يا ٻڌڻ سان ئي اک چيمپ ۾ اُن سان جڏهن جهنگ جوڙڻ ۾ جنجي ويندو هو. سنڌس سامهون نقص نڪري نروار ٿيندا هئا. ان سلسلي ۾ پروفيسر ڪي. بي.

آڏواڻي ”دلبر دوست عزيز“ ليک ۾ لکيتو تہ عزيز ”چوندو هو تہ ڪوبہ شعر جو ڪتاب ڏو ڪڻان تہ غلط لفظ ۽ محاورا رڙ ڪري مونکي ٿا چون تہ اسين قيد آهيون، اسانکي هتان آزاد ڪر پوءِ چؤ تہ ڇا ڪريان؟... ٻڌو ڪونہ اتيڻي شعر جو حال خراب ۽ ڳالهيون ڪندڙ آهن: عالمن جي خاموشي ۽ اڻ ڄاڻن جي خوشفهمي.“ *

گل و خار“ عزيز جي تنقيد جو ٻهريون ڪتاب ضرور آهي پر هن پنهنجو تنقيدي جوهر سنڌ ۾ ئي ”ادبي آئينو“ ڪتاب جي ڪن مضمونن خاص ڪري ”شاهہ“ ۽ ”سامي“ وارن ۾ ڏيکاريو آهي. ڀارت ۾ اچڻ بعد اهڙو جوهر هن ٻهرين پروفيسر رام پنجواڻي جي ڪتاب ”شاهہ جون سٽ ڪهاڻيون“ جي لکيل مهاڳ ۾ ڏيکاريو آهي. ان ۾ هن تنقيد ۽ ڪسوٽي جي ڳالهہ سان شروعات ڪئي آهي ۽ شاعريءَ جي فن ۽ شاهہ لطيف جي شاعري سان گڏ پروفيسر پنجواڻيءَ جي شاهہ جي اڀياس ۽ ڪلام کي سلسليوار ڪهاڻيءَ جي روپ ڏيڻ لي کيس داد بہ ڏنو آهي.

عزيز ڀارت ۾ بہ شاهہ لطيف لي لکيو ۽ ڳالهايو آهي. پنهنجي هڪ ليک ”شاهاڻو شاهہ“ ۾ هن لطيف کي ”هر فن مولي شاعر“ ”غير معمولي شاعر“ انسان ذات جو نبض شناس“ ”اعلي شاعر“ ”دنيا جو هڪ ڪامل شاعر“ ڪري ڪوٺيو آهي. ساڳئي وقت سنڌس ڪلام جون ڪمزوريون پڻ ٻڌايون آهن تہ ڪيئن سندس بيتن ۾ سلسلو يعني ربط ۽ ضبط ڪونهي وغيره . ☐

عزيز سنڌ ۽ سامي لي رڳو هڪ ليک ليکيو هو، پر ڀارت

---

* سنڌو ڏارا، هفتيوار ١٩-٩-١٩٧١ ☐سنڌو ڏارا ٣٠-١٠-١٩٦٠

۾ هن اُن تي هڪ سچو ڪتاب لکيو ”سامي“ (١٩٦٥). هن ساميءَ ۽ سندس ڪرتا تي روشني وڌي آهي، جنهن ۾ تشريحي تنقيد سمايل آهي. اُهو ڪم آندل ٻولي وضاحتي ويچارن واري آهي. اهو ڏيکاري ٿو ته عزيز پارسي، اُردو شعر سان گڏ وضاحتي ساهت جو به اڀياس ڪيو هو ۽ اُنکي پورو سمجهيو هو.

عزيز ”سامي“ ۾ ٽي چار خاص ڳالهيون ڇيون آهن: هڪ ته سامي سنياس ورتو ۽ سنسار کي تياڳڻ بدران اُنجو سک ماڻڻ ٿو چاهي، البت اُن کي لڳي لڪڻ نٿو چاهي. هو پاڻ به سنساري ٿي رهيو ۽ سنياس نه ورتائين.

ٻي ڳالهه ته ساميءَ ۾ ڏاڍا سلوڪ سندس نالي ڏنل آهن. ”اهي شاهه جي بيتن ۾ معمولي مٽ سٽ ڪري ساميءَ جي نالي سان ڳنڍيا ويا آهن جن ۾ شاهه جي ڏاڪ آهي.... اهڙا سلوڪ ساميءَ جي واڻيءَ مان ڪڍي ڇڏڻ کپن.“

ٽين ڳالهه ته سامي ٨٠ ورهين جي عمر ۾ جڏهن سندس پتني به پڇاڙيءَ ٻار ڄڻي هجي، ”اولاد جي اُلڪا خاطر وطن ورڻ جو پهه پلي ڇڏي سا وارتا وسمي ۾ وجهندڙ آهي“ ۽ پتني ”ڳورهاري ٿي اُهڙي روايت، فطرت جي قاعدي جي خلاف آهي. اِها دعا دل سان نٿي لڳي.“

چوٿين ڳالهه ته ”سنڌي ڪهڻ ڪوڙي (شاهه ۽ سامي سميت) جو ڪلام سچل ڪاسواءِ جنهن تورا عربي لفظ استعمال ڪيا آهي، ليءِ آلوسار اُلري ٿو، باقي خير.“ هن ”پنهنجو ڪلام ته هندي دوهي موجب چيو آهي ۽ نه سورٺي موجب.“

ڪٿي ته عزيز جي تنقيد فن، ٻولي ۽ معنيٰ تي (روپ تي) زور ڏني ٿي. هو وڏو سخن دان ۽ زبان دان آهي،

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

جهڙس ڪو ٻيو سنڌيءَ ۾ مشڪل پيدا ٿيو آهي. اهو ئي سبب آهي جو هن زندگيءَ جي شام ۾ بيماري ڪاٽيندي به ٦٠٠٠ کان مٿي سنڌي اصطلاحن ۽ محاورن جو دستخط تيار ڪري ورتو. انهو هڪڙو ڀاڱو "سنڌي اصطلاح" سندس ديهانت بعد ١٩٧٦ ۾ ڇپيو. ان ۾ اڍائي هزار کن اصطلاح ۽ محاورا معنيٰ ۽ استعمال سميت ڏنل آهن. اهو عزيز جو آخرين يگانو ڪارنامو هو جو هن کان اڳي وڌ ۾ وڌ لکيت ۾ اڍائي ٽي هزار اصطلاح ۽ محاورا موجود آهن. اهي ديوان ڪوڙومل، ڪيولرام آڏواڻي، پيرومل مهرچند وغيره جي ڪتابن ۾ ڏنل آهن. ۾ عزيز جي مجموعي اٺ لي ٺي هزار کن اصطلاح آهن ۽ ڇهه هزار اصطلاح ٻ پارس جي ڪن ڳاڙ ڳٽين ٻولين ۾ مس هجن.

عزيز جي هن يگاني ڪارنامي لاءِ سندس اسڪولي زماني جي دوست پروفيسر ٽي. ايڇ. آڏواڻيءَ به داد ڏيندي جڏهن ان لاءِ اساهه به ڏ امداد به ڏنس. ان وقت هن عزيز کي چيو هو، "اسين سنڌي لفظن جي ڪساڻ آهيون... جيترا ٺيٺ سنڌي لفظ تون ڄاڻين پوري پوري معنيٰ سان اوترو ڪير نه ڄاڻي.... جداجدا ڪرڻ جي پوري استعمال جي عزيز جيتري ڄرڪي سڌ آهي، ايتري ٻئي ڪنهن کي .... به نه آهي. پروفيسر ملڪاڻيءَ هڪ دفعي مونکي لکيو هو ته ٻوليءَ جي لحاظ کان اسين سڀ عزيز جي پيٽ ۾ ٻـارڪ آهيون." *

عزيز نه رڳو هڪ اعليٰ شاعر طور پر سنڌيءَ جي هڪ عظيم سخن دان ۽ زبان دان جي حيثيت ۾ به سدائين ياد رهندو.

---

* سنڌي ٽائيمس، ١٧-١٢-١٩٧٣

باب (٩)

سنڌيت جي هلچل ۾ حصو

ڀارت ۾ سنڌين جي لڏي اچڻ بعد سنڌي جاتيءَ جي هستي برقرار رکڻ ۽ سنڌي ٻولي، لپي، ساهت ۽ سنسڪرتيءَ کي سلامت رکڻ لاءِ ساهتڪارن سنڌيت جي هلچل هلائي. اساڃي شاعر ليکراج عزيز به ان ۾ ڀرپور رول ڀڙويءَ ادا ڪيو. ان ڏس ۾ هن نه رڳو مشاعرن ۽ ادبي ميڙن جي صدارت ڪئي پر ڪجهه وقت سنڌي ساهت منڊل (بمبئي) جو به پريزيڊنٽ ٿي رهيو ته ١٩٥٩ ۾ شروع ٿيل سنڌي لپي سڀا جو آخر تائين صدر هو. هو بمبئي يونيورسٽي بورڊ آف اسٽڊيز جو ميمبر به هو.

جڏن ٿي عزيز ١٩٥٦ ۾ ڪي. سي. ڪاليج ۾ سنڌيءَ جو پروفيسر مقرر ڪيو ويو تڏن ٿي الي شاگردن جي ”سنڌي ادبي دنيا“ نالي سنسٿا ٺاهيائين. جنهن اُنهن ۾ ادبي ذوق پيدا ڪئي. ان طرفان مشاعري ۽ سنڌي سنگيت جو پهريون جلسو ١١-٢-١٩٥٦ تي رکيو ويو. ان جي جيڪا رپورٽ ٻين اخبارن ۾ ڇپي ان ۾ چيو ويو ته ”... ادبي دنيا جي نوجوان ڪارڪنن ۾ چڱو اُتساهه ۽ حوصلو نظر ٿي آيو، جو هن ڪيترن ڏينهن کان پروگرام کي ڪامياب بڻائڻ لاءِ ڪوششون ڪيون هيون ۽ ڪيترن نوجوان ڪلاڪارن کي ليمڪ ڏئي کڙيو هو. سنڌي ڳائيندڙن، جن ۾ زيادهه تر نوجوان هئا، چڱو ڀاڱ

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

موڪيو.... پنهنجي مٺڙي ٻوليءَ، سنگيت ۽ ڪلا جو رس وٺايو
۽ وطن جون يادگيريون ڏياريون... مشاعري جي پروگرام
گهڻي ڀاڱي ڀراس ڪيو... حاضرين ۾ ادبي ذوق گهٽ
آهي، جنهن جو عزيز صاحب پريءَ سڀا ۾ ذڪر ڪيو...."*
هو ادبي ذوق پيدا ڪرڻ لاءِ مشاعرا ڪرائيندو هو ته
سڀائن ۽ ريڊيو پروگرامن ۾ صدارت به ڪندو هو.

اُن ڪاليجي شاگردن جي سنستا کان پوءِ پروفيسر عزيز
جنهن ٻيهرين پبلڪ ساهتڪ سنستا جون واڳون سنڀاليون
سا هئي سنڌي ٻولي ۽ لپي سڀا. اُنجو مقصد هو سرڪار
کان سنڌي ٻولي ۽ لپيءَ لاءِ تسليمي حاصل ڪرڻ. اها
١٩٥٩ ۾ ٺاهي وئي پروفيسر عزيز اُنجو پريزيڊنٽ چونڊيو
ويو جو آخرين وقت تائين هو. هن سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ
جي حق ۾ چونڊي ته لکي هئي ته آڪٽوبر ١٩٦١ ۾ پنڊت
جواهرلعل نهروءَ کي سنڌي ٻوليءَ جي تعليم بابت چٺو به
موڪليو هو. انهن وقت بوقت ان سڀا طرفان پروفيسر عزيز
پنهنجي جاليءَ جي رهبري ڪندو رهيو. اُن ۾ هو ڪڏهن
اڏيو لميو ڪرن... پڪو طرفدار ۽ وفادار رهيو. هن هڪ
دفعي اکيو ته "منهنجو اهو سپنو آهي ته سنڌي ٻولي، سنڌي
لپيءَ ۾ ئي زنده رهندي اچي."†

پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جي رٽائر ڪري ڪلڪتي
۾ پٽ وٽ وڃي رهڻ کي، سنڌي ليکڪن جي جهولي ۾
جهولي سنستا "سنڌي ساهت منڊل" جي پريزيڊنٽيءَ لاءِ
هن کي عرض ڪيو ويو. هو ١٩٦٢ع صدر چونڊيو ويو. اُن
کان اڳي ته پروفيسر عزيز به ان منڊل سان ١٩٥٦ کانوئي وابسته

* نئين دنيا مخزن مارچ ١٩٥٦ † نئين دنيا مخزن ڏياري ١٩٦٣

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

رهيو هو. اُهي ادبي ڪلاس ۾ ايندو هو ته اُن طرفان ملهايل شاهه لطيف جي ورسيءَ جي ميڙن جي صدارت به ڪئي هئائين. بدقسمتيءَ سان پروفيسر جا منڊل جي ڪن اديبن سان اختلاف ٿي پيا. ان ڪري هن استعفا ڏني. منڊل پوءِ گهڻو وقت جٽاءُ نه ڪيو.

اُن بعد به پروفيسر عزيز پاڪ ساهتڪارن ۽ ساهتڪ سرگرمين کان پاسيرو نه رهيو. ساهت لکندو ۽ شايع ڪندو آيو. صراحي (١٩٦٣) کان پوءِ ”سامي“ ۽ ”للڪار“ (١٩٦٥) نڪتس. للڪار ۾ ”پاڪ“ حملي خلاف قومي گيت آهن.

صراحيءَ پنڌري ٽيڪ سان چوگرد پارکن جو ڌيان ڇڪايو ۽ نتيجي طور ڊسمبر ١٩٦٦ ۾ پروفيسر عزيز جي ڪتاب کي ساهتيه اڪاڊمي اوارڊ لاءِ چونڊيو ويو. سگهوئي پوءِ ١٩٦٧ ۾ دهلي ۽ بمبئيءَ ۾ سندس سنمان ۾ ميڙ ڪيا ويا.

اُن ئي زماني ۾ هند سرڪار سنڌي ٻوليءَ کي تسليم ڪري پارلي جو ٽجڪ ۾ ٻين ٻولين سان شامل ڪيو، جنهن لاءِ سنڌي ليکڪن خاص طور زبردست هلچل هلائي هئي ۽ پروفيسر ليکراج اُهن جو هڪ سرڪردو رهيو هو ۽ آخر تائين سنڌي ٻولي ۽ لپي سڀا جو پريزيڊنٽ هو.

ليکن هاڻي عزيز جي عليل صحت کيس ساهتڪ سرگرمين ۾ ساٿ نه ٿي ڏنو. ان هوندي به هن کي پنهنجي سنڌي ٻوليءَ، ساهت ۽ سنڌيت لاءِ اٿاهه سِڪ هئي جو دل جي بيماريءَ جي وقت ۾ به شعرگوئي نه ڪندو آيو پر اور نجوئي ڇهن هزار سنڌي اصطلاحن ۽ محاورن جو معنيٰ ۽ استعمال سميت شاهي دستخط تيار ڪري ورتائين. پنهنجي آخرين ڪلام جو مجموعو ”سوز و ساز“ نه پاڙ ٿي ١٩٧٠ ۾

شايع ڪيائين پر اصطلاحن جو هڪ پاڳو سنڌس ديهانت کان پوءِ ١٩٧٦ ۾ ڇپيو.

ديهانت کان ٿورو وقت اڳ، ه پروفيسر عزيز کي ا. وڳو بمبئي ۾ پر اُن کان پاهر به ساهتڪ ڪانفرنسن ۽ سيمينارن لاءِ سڏ پيو ٿيندو هو. اهڙو آخرين سڏ کيس دهليءَ ۾ ٿيندڙ سنڌي ليکڪ سيمينار لاءِ ٿيو هو جتي هو بيماريءَ سبب نه وڃي سگهيو هو. ليڪن اُن سيمينار لاءِ عزيز جيڪو پيغام موڪليو هو سو نه رڳو سنڌس سرگرم ساهتڪ سڪ جو ثبوت ٿو ڏئي پر سنڌيت جي هلچل لاءِ اُتساهه ڏيندڙ هڪ دائما روشن منار ٿي رهندو.

هن لکيو: "افسوس آهي جو اوهان وچ نه آهيان. ياد رکجو ته ساهتڪار ۽ ڪلاڪار سماج جا راکا آهن. اڄوڪو سمو لهايت نازڪ آهي. تنهن ڪري پنهنجي جاتيءَ جا سپاهي بڻجي حفاظت ڪريو، پوءِ پڇل اُن ۾ سورمن وانگر زمين - دوز ٿي وڃجي .... پاڻ مان پڇي نڪرو جنهن جاتيءَ جي پيڙيءَ کي ڪنڌيءَ اچي لڳايو. اچوڪي اتهاسڪ يگ جو قدر سڃاڻو ۽ اُن جي تقاضائن تي اُتري اچو ۽ پنهنجي اوچ ساهس واريءَ ۽ درياهه دل جاتيءَ کي بچائي وٺو ۽ پنهنجي ساهت، ٻولي، لپي، سنسڪرتي ۽ پوري ورثي جي حفاظت ڪريو.

"ڏک آهي جو اڄ بيماري منهنجي وچ جهڙي آتما کي پنهنجي زنجيرن ۾ جڪڙي ورتي آهي ۽ مان هن اتهاسڪ موقعي لي اوهانجي ڪارڻ ۾ پاڳي پائي نه ٿي رهيو آهيان. اگر اوهين ڪامياب ويا ته ايندڙ نسل اوهانکي ياد ڪندا.

اها پڪ ڄاڻجو ته منهنجي آتما ڪانفرنس هال ۾ اوهان جي چوڌاري ڦرندي رهندي. مون کي اوهين اڄ حاضر سمجهجو ۽ منهنجي لاءِ هڪ ڪرسي ڇڏي ڏجو. گڏجي اها آند لنوارجو ته: سنڌي جاتيءَ جو ٻيڙو پار ٿئي.....” *

---

* سنڌو ڌارا هفتيوار، ١٢-٩-١٩٧١

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

باب (١٠)

ٻهڳڻي شخصيت

ليکراج عزيز هڪ ٻهڳڻي ساهتڪار سان گڏ هڪ ٻهڳڻي شخصيت جو به ڌڻي هو. هن جهڙي رعبدار شخصيت ورلي ڪنهن ٻئي جديد سنڌي اديب کي هئي. سندس شڪل صورت، اکڙ وڇڻ، ڳالهائڻ ٻولائڻ، لکڻ پڙهڻ، کائڻ پيئڻ، پوشاڪ پهراءُ سڀ مان رعب پيو ٽپڪندو هو، جو ائين ماڻهوءَ لاءِ اثردار ۽ جٽادار هوندو هو. هن جو مٺيادار مهانڊو ۽ فلڪدار قد بت ئي کيس خاص هستي بخشيندڙ هئا.

عزيز رعبدار سان گڏ خوددار به هو. ڪنهن جي به ڪاڻ ڪڍڻ وارو ڪو نه هو. پنهنجي سومان سان سؤدو ڪرڻ نه چاهيندو هو. اصل بي پرواهه بادشاهه هو. نه ڪنهن جي اڳيان هٿ ٽنگيائين، نه مٿو ٽيڪيائين، نه پلاند پکيڙيائين، نه در پٽيائين. هو غيرت جو مڪمل مجسمو هو.

هن جو همعصر اديب ۽ دوست شري ٽيرٿ ٻسنت عزيز جي شخصيت بابت لکي ٿو.... ”سندس ناهوڪا روش، مردانو آواز، خوددار رفتار، گفتار رعبدار هئا.... هي بي باڪ، غيرتمند، خودي پرور لاطمع شخص هو ۽ سياڻپ حرفت عيوض مغز لي مترڪو هڻڻ ۾ سورهيائي سمجهندو هو. سندس مراد اهڙي مندي نه هئي... هو نڪٽو لڏو اهڙو، مسڪين مزاج ٻچه لٽڪائو ڪو نه هو، جو پنهنجي

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

ايمان عقيدي ئي ليڪ پائي پاڻکي ڪامياب ڪري.“ *

عزيز نه ايمان فروش هو ۽ نه عقيدي ئي اکيون ڪندڙ هو. صاف گو ۽ صاف دل شخص هو. نه رک رکاءُ ڪندڙ هو ۽ نه لڪ لڪاءُ ڪندڙ. اصل ۾ ٻي ٻاڪ ۽ ٻي ٻڌو انسان هو. جيڪي چوڻو هوندس سو دلي ٻا دلي چوندو هو. ڪنهن مان ڪو نه ڊڄندو هو. ٽيڪڙ ڪندڙ جو نه ٽڪ مان وڏ لاهيندڙ هو. ڇو ته هو ڪا به غلطي، گمراهي يا غفلت برداشت ڪري نه سگهندو هو. نه وري ڪو مٺو سٺو هو جو اندران ٿي اندران ڪڏون ڪوٺي. سندس شخصيت اصل کليل ڪتاب هئي.

ساڻس گڏ گهڻ ورسان سالن جا سال رهندڙ سندس همعصر اديب ۽ دوست پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ لکيو آهي....

”عزيز هڪ صاف گو ۽ صاف دل انسان آهي (هو) انهيءَ ڪري بدنيت ۽ تنگدل ماڻهن ئي سندس دائمي ڏمر آهي (هو) تنقيد جي واٽ ۾ جيڪي به چوندو آهي (هو) سو اصلاح جي لحاظ کان نه بغض ۽ ساڙ کان. مٿهن ئي داد ڏيڻ ۽ اندران ضرر رسائڻ اسانجي ڪن اديبن جو شيوو آهي. عزيز انهن مان ناهي“☆

پروفيسر آڏواڻي پنهنجي دلبر دوست عزيز جي شخصيت جي وڌيڪ وضاحت ڀئي هنڌ به ڪئي آهي. هو چوي ٿو، ”عزيز هڪ لاأبالي ۽ بي خوف شخص هـو. سندس ادبي شوق اهو ٿي هو ته جتي ضرورت هجي اُتي اڳلي جي جهالت کي به قلم جي جوهر سان روشن ڪجي... چوندو هو ته: مـان سازشن مان نه ڄاڻان، جو ڪنهن کي ڳجهو ضرر رسايان...

☆سنڌي ٽائيمس ١٧-١٢-١٩٧٣ * سنڌو ڌار اهفتيوار ١٢-٩-١٩٧١

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

هو وڌيڪ لکي ٿو، ”جوانيءَ جي وقت کان وٺي گهڻن
سان مقابلا ڪيائين ۽ ڪڏهن به شڪست تسليم نه ڪيائين
مسلمان شاعرن جــي وچ ۾ ويهي ٻـــ، مٿن ٺلهه تنقيدون
ڪيائين.“ *

پروفيسر ليکراج عزيـز جي رعبدار، خـوددار ۽ صاف گو
شخصيت جي عڪاسي سندس هيٺئين غزل مان بخوبي ٿئي
ٿي، جيڪو نئين دنيا مخزن ۾ نومبر ١٩٥٨ ۾ ڇپيو هو:-

١- ويو سو وقت اڄ ناهيون ستم ڪنهنجو سهڻ وارا،
اسين پٿر کي پٿر سان جواب آهيون ڏيڻ وارا.
٢- هڪل پنهنجي نه گهٽ بارود جي ڪاڻ کان آهي،
ستم جي هر عمارت جي ٿياسون جڙ پٽڻ وارا.
٣- سلامي ڇو ڪجي ڪنهنجي ملي پاٽي پگهر جو ٿو،
ٿرن جي پنهنجي پالهڻ سي نه ڪاڻ آهن ڪيڻ وارا.
٤- جتي ڦاڙهو ٿو ڪائي، ڏئي اليٽي اوجهه ٿو پنهنجو،
پٽائيندا سگهو پُونيون انهن جو رت پيئڻ وارا.
٥- ”عزيز“ آخر زماني کي به ايندو انقلاب آهـي،
سيان ٿيندا اُهي حاڪم، جي اڄ آهن پنڻ وارا.

هن غزل مان نه رڳو عزيز جو مٿي ذڪر ڪيل شخصيت
وارو روپ نروار ٿئي ٿو پر هنجي شخصيت جو ٻيو روپ جو
همدرديءَ ۽ قرب وارو آهي سو به پڌرو ٿئي ٿو. غزل مان
عزيز جي مظلومن ۽ مسڪينن لاءِ محبت جو اُهڃاڻ به ملي
ٿو. هنجي بي انصافيءَ سان نه پوندي ٿي نه هٽي. جنهنجي
وقت بوقت پنهنجين رچنائن ۾ ٻـــ، اوگهڙ پٽي ڪيائين.
اصل خود پنهنجي زميداري پيشي واري سرشتي کي ننديڻ

* سنڌو ڌارا هفتيوار ١٢-٩-١٩٧١

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

ڪان نہ رهيو. "سهڻا" ٽماهي مخزن (اپريل - جون ١٩٦٣) کي ڏنل ملاقات ۾ عزيز چيو هو، "سنڌي زميندارن جي وڏي ۾ وڏي خامي اها هئي جو ٢٤ سيڪڙو وياج تي هارين کي قرض ڏيندا هئا. نتيجو اهو نڪرندو هو، جو قرض لهڻ نہ لهڻ جي ماڳ، اُلٽندو ويندو هو چڙهندو. انهن وچارن غريب ڪڙمين جي زندگي تباهه ٿي ويندي هئي."

عزيز انهن "وچارن غريب ڪڙمين" جي حق ۾ سندس پنهنجو وڏو ناٽڪ "غريبان مار" لکيو هو جنهن ۾ پنهنجي ئي پيشي واري زميندارن جي ڏاڍاين، ڏنگاين ۽ ڏهڪاءَ خلاف پنهنجو ڏس ڏيکاريو آهي. اهــا سنڌي ساهت جي خوشنصيبي آهي جـو پروفيسر عزيز، پنهنجي همعصر ۽ هم-عمر اديب پروفيسر منگهارام ملڪاڻي وانگر پنهنجي خانداني پيشي زميندارىءَ جــي ظلم جـو پرزو نه ڍڪي پنهنجي هارين نارين لاءِ همدردي ۽ ڪڙمين ڪاسبين لاءِ قرب پسايو آهي.

عزيز جي اها قربدار شخصيت انهن هارين نارين جي وچ ۾ ئي قلي قولي، جتي هن پنهنجي جوانيءَ جو ڪافي وقت ڪاٽيو هو. هن وٽــان ئي ان قرب ۽ همدرديءَ وسيلي سنڌي ٻوليءَ جو خزانو بہ هٿ ڪيو هئائين. هن وقت ئي سنڌي ڪافيون پڙهي پنهنجي صوفياڻي سڪ ٻجهائي هئي نہ پنهنجي سنجيدي سڀاءَ ڪري، هن جـا چرچا گهڻا ٻڌي، رهه چهه جو رنگ ڏنو هو. جنهن مان عزيز جو پيار ويس روپ لکرايو هو. انهن هو زنده دل، مهمان نواز ۽ محفل جـو شائق بڻيو هو.

عزيز جي شخصيت جي ان روپ جي جهلڪ، سنڌ جي مشهور اديبا، اخبار نويس ۽ استري اڳوان بيگم زينت چنا

جي ١٩٥٨ ۾ لکيل ان وقت جي ٻمبئيءَ جي سفرنامي مان
ملي ٿي. جڏهن هوءَ پنهنجي شوهر مسٽر عبدالله چنا (جو
ورهاڱي کان اڳ جو عزيز جو دوست هو) سان گڏ گهمڻ
آئي هئي. هوءَ عزيز سان ڪيل گڏجاڻيءَ جو ذڪر ڪندي
لکي ٿي، "ليکراج عزيز ائين مليو جڻ ڏهه سال اڳ حيدرآباد
۾ ملندو هو. ٻنيان ٻنيان اچي چنا صاحب جون اکيون
بند ڪيائين ۽ پوءِ ڀاڪر پائي مليا. ان انوکي ميلاپ لئي
منهنجون اکيون پرجي آيون. اسانجي ليکراج عزيز لڏي
ڪئي... ڏهه سال مٿن ڇا ويو واپريو اهو ڏکوو داستان
ٻڌايائون ۽ پنهنجي مٺڙي وطن سنڌ جو سربستو احوال
پڇيائون. عزيز صاحب ته پنهنجي شعر سان چڱو
محظوظ ڪيو (وندرايو) سندس شعر ۾ ڪيترا بيت اهڙا
هئا جن اسان سڀني حاضرين کي رئاريو. مسٽر ليکراج
ساڳيو ئي زندهه دل، مجلس جو ڪوڏيو، خوش پوشاڪ ۽
خوش خوراڪ... سندس صحبت مان چڱو مزو آيو. سندس
رڳ رڳ ۾ شعر و شاعريءَ جون لهرون پيئون هلن ۽ سندس
اٿي ويٺيءَ مان هڪ بلند شاعر جا اهڃاڻ پيا لڀن." *

اهو ڏيکاري ٿو ته عزيز جي نه صرف شاعري پر شخصيت
به هند سنڌ ۾ پياري هئي. خود لڏپلاڻ وقت عزيز لاءِ
هڪ غريب درزيءَ جي قرب ۽ قدردانيءَ جو ذڪر ڪندي
پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي سنڌو ڌارا (١٢-٩-١٩٧١) ۾ لکيو هو،
"حيدرآباد ڇڏڻ کان اڳ مونکي ٻاڻ سان (عزيز) گڏ
وڪٽوريا ۾ چاڙهي قلعي جي پرسان درزيءَ وٽ وٺي هليو
هو. درزيءَ چيس ته: سائين اوهان جهڙا معشوق ديوان

* مارئي ماهنامو (سنڌ) جولاءِ ١٩٥٨

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

وڃي ٿا هليا. بادشاهه! اسان لاءِ اڳيان پڪ نه آهي ته پيو ڇا آهي! اسانجو هنر هتي پناهگيرن مان ڇا وٺندو، جي ٻه آنا سنوارت لئي ٿا خرچين." هن وڏيڪ لکيو آهي ته "عزيز ... هنر جو قدردان هو."

اها حقيقت آهي ته عزيز لکي تنقيد نگار جي باوجود قدردان هو. ياد ٿو اچيم ته ورهاڱي کان اڳ حيدرآباد سنڌ ۾ "قنديل" سلسلي جي سمپادڪ ۽ پروگريسو گروپ جي سيڪريٽريءَ طور، ساڻس ٿيل گڏجاڻين وقت هن جي قدرشناسي واري شخصيت جي جهلڪ ملي هئم. جنهن هنرمند جو لکڻ سخن فهم جو به هو قدردان هو. جنهن ان زماني ۾ حيدر بخش جتوئيءَ جي "آزادي - قوم" مجموعي ۽ اردوءَ جي ترقي پسند شاعر جوش مليح آباديءَ جي اڻڇپيل تازي ڪلام تي ساڻس بحث ڪندي ڏٺم. "قنديل" جي پن پرچن ۾ انهن ٻنهي شاعرن تي مواد ڇپيو هوم.

ورهاڱي بعد ممبئيءَ ۾ هن سان ڪيترن گڏجاڻين ۾ ته سندس ٻهڪندڙ شخصيت جي ورائٽ روپ ڏسڻ جا تمام ويجهڙائيءَ تان الاهي وجهه مليا هئم. هن محبوب يار جي، حق لاءِ حمايت ۽ زنده دلي پڇاڙيءَ تائين هلندي آئي، جنجو مشاهدو ماڻيو هوم. سندس ديهانت کان ٿورا مهنا اڳ، سندس همعصر اديب ۽ دوست حيدر بخش جتوئي گذاري ويو. عزيز پاڻ به سخت بيمار هو. پر جنهن ٿي ڪجهه ڇاڪ ٿيو لکڻ ٿي هن جي ياد ۾ خراج - عقيدت لکي ڏنائين، جا انهن ڏينهن ڇپي هئم. اُن ۾ لکيائين، "مڙس (جتوئي) حق گوئي کان ڪو نه مڙيو ۽ خود ان لاءِ جان فشان ڪيائين. اهڙا انسان دنيا ۾ گهڻا ٿين ٿا ۽ ٿورڙن انسان ڪري ٿي دنيا حقيقي ترقي جي راهه اختيار ڪري

حقيقي مقصد ماڻي ٿي."* اهـا شايد عزيز جـــي آخرين رچنا هئي.

هِن پيري تـه موت کان صرف ٿورو وقت اڳـي وٽس بنگلا ديش جـــي آزاديءَ لاءِ "سارِيڪا" مخزن طرفان جاري ڪيل ليکڪن جي اپيل تـي صحي وٺڻ لاءِ وڃڻ تيو جـــا نه رڳو خوشيءَ سان ڏنائين ۽ چيائين تـه بنگلا ديش تـه آزاد ٿي ويو، پر اسانجي سنڌ ديش جو ڇا ٿيندو؟ ☆

ان وقت هو گهر ۾ گهٽس لي هـــو تـه به منهنجي ڪاٽڻ لاءِ آچيائين جا مٺي پيشاب جي مرض ۾ مبتلا هـئڻ ڪري نـه پئي ورتم تـه هڪ گوري (جا پاڻ به اُنهي علاج لاءِ وٺندڙ هو) ڏيئـي کلي چيائين: يار منهنجي ڪاءُ ڪجهه نـه ٿيندو، مـــان ڪوله پيو کان، مون وٽان سڪڻو موٽي ڪئين ويندين؟ وڏي وشواس ڏيارياٿين تـه جلدي ٺو بنو ٿيندس.☆ اها هئي هنجي زندهه دلي.

اُئين سنڌي ساهت ۽ جاتيءَ جي هـيءَ يگانِي هستي ١٩- آگسٽ ١٩٧١ تي ابدي ننڊ ۾ وڃي آرامي ٿي ۽ پنيان هڪ امر سرندڙ ياد ڇڏي ويئي.

* نئين دنيا - ڏياري ١٩٧٠ ☆ نئين دنيا - سپٽمبر ١٩٧١

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com

. پروفيسر ليکراج عـزيـز
جي ڪتابن جي فهرست

١- ڪمار اجيتسنگهه	(ناٽڪ)	١٩٣١
٢- غريبان مار	(ناٽڪ)	١٩٣١
٣- مسٽر مجنون	(ناٽڪ)	١٩٣٣
٤- ڪليات عزيز	(پهريون ڀاڱو- غزلن جو ديوان)	١٩٣٨
٥- ڪليات عزيز	(ٻيون ڀاڱو - ٻه مثنويون)	١٩٣٨
٦- ادبي آئينو	(مضمون)	١٩٤١
٧- گلزار عزيز	(شعر)	١٩٤٤
٨- شاعراڻي شمع	(شعر)	١٩٤٤
٩- پيغام عزيز	(قومي شعر)	١٩٤٦
١٠- پڇتاءَ جا لڙڪ	(ٽي مثنويون)	١٩٤٦
١١- آبشار	(شعر)	١٩٥٣
١٢- گل و خار	(تنقيد)	١٩٥٥
١٣- صراحي	(غزلن جو ديوان ۽ ٻيا شعر)	١٩٦٣
١٤- ساهي	(تنقيدي مضمون)	١٩٦٥

www.sindhsalamat.com www.ajuttam.com books.sindhsalamat.com